

Oral History Kosovo

INTERVJU SA HAVA ŠALJOM

Priština | Datum: 13. avgust i 14. oktobar, 2016

Trajanje: 170 minuta

Prisutni:

1. Hava Šalja (intervjuisana)
2. Eremire Krasnići (osoba koja intervjuiše)
3. Noar Sahiti (kamera)

Simboli komentara u transkriptu neverbalne komunikacije:

() – emocionalna komunikacija

{ } – intervjuisani objašnjava gestovima

Ostali simboli u transkriptu:

[] – dodatak tekstu da bi se bolje razumeo

Fusnote su redaktorski dodaci koje daju više informacija o mestima, imenima ili o izrazima.

Prvi Deo

Hava Šalja: Okej *Although* [Iako] ne direktno ispred kamere... za kameru... (smeje se). Ja sam Hava Šalja, Hava Šalja devojčako prezime a Hava Šalja Gerguri nakon braka.

Eremire Krasnići: Ako možete da nam kažete nešto o vašim ranim sećanjima, ranom detinjstvu, životu i vašoj porodici.

[Osoba koja intervjuiše traži od govornika da kaže nešto o sebi i svojim ranim sećanjima. Pitanje je isečeno iz video-intervjua]

Hava Šalja: Rođena sam u selu Baranska Dolina, opština Peć, u jednoj velikoj porodici koja je tipična za niziju Dukadini (smeši se), takoreći za najveći deo Kosova. Ja sam prvo dete, prvo dete moje porodice, prvo koje je preživelo... petoro dece mojih roditelja je umrlo pre nego što sam se ja rodila. I, iako sam bila devojčica, moguće je da zbog toga što sam bila prvo dete koje je preživelo među svom tom decom, bila sam dete kojem su moji roditelji dali poseban status. Što se tiče veze sa mojim roditeljima, nisam imala utisak da me tretiraju kao devojčicu onako kako je status devojčice u jednoj velikoj albanskoj porodici već nekako poznat, i možda je ovo bila neka vrsta privilegije za mene. Međutim, u velikim porodicama roditelji nisu bili jedini koji su odlučivali o našem statusu, ali obično je patrijarh ili gospođa kuće po ženskoj liniji, među ženama.

Dakle, u ovoj situaciji, kasnije sam saznala o nižem statusu ili... ne biti toliko bitan... ili ne biti jednak sa drugima, kako su muškarci bili, jer je dečaka u našoj porodici bilo vrlo malo. Moj stric je imao pet devojčica i jednog dečaka. Kasnije su moji roditelji imali dve devojčice i dva dečaka. Dakle, ovo je malo od onoga što karakteriše moj život kao dete, kao devojčica sa... u raznim fazama mog života. Sećam se vremena puberteta, možda sa samo nekoliko specifičnih aspekata tipičnim pubertetu, ali sa pobunom, sa pobunom, sa ciljem da pokažem da momci nisu bili jedini koji su bili u pravu. Uglavnom, počevši od tog vremena, bavila sam se malo sa... na vrlo spontan način, sa socijalnim temama, devojčica, dečak, muškarac, žena, zašto je ovo ovako, zašto je ono onako... (smeši se). Ne toliko retko,

majka mi je uvek govorila: "Jadna ja, brinem se za tebe jer ne znam koji muškarac će te primiti u porodicu!" (smeši se). Ali, to je bio moj život.

Završila sam osam godina škole u školi u selu Tušec i imala sam sreću da je moj otac u to vreme bio kao... S obzirom da je bio imigrant u Nemačkoj i Švajcarskoj, ukupno tri godine, nekako kao da je doneo neki novi duh, nova gledišta o ženi... o devojkama, u ovom slučaju o meni. To je bilo veoma važno i ja sam to iskoristila, jer je to bilo baš tačno u pravo vreme, to je bilo vreme kada sam ja završila osnovnu školu, vreme kada je moj otac bio u inostranstvu, kao imigrant. I imala sam sreću zajedno uz angažovanje mog razrednog starešine, da mi se da pravo da nastavim srednju školu u Peći.

Nastavila sam srednju školu ponekad više kao dečak, oblačila sam se kao dečak, ošišala sam se kao muško. To je možda bilo instinktivno izabrani način oblačenja u cilju odbrane malo od razmišljanja i predrasudama o devojkama, koje su se oblačile tipično kao devojke. Ja uglavnom govorim o razmišljanju, tipa seoskog mentaliteta i načina razmišljanja, to je bilo teško vreme zbog činjenice da smo morali da putujemo po dvanaest-trinaest kilometara u oba smera, ili trinaest, plus trinaest kilometara po hladnoći. Možda je to bio neki izazov prirode koji je uticao na jačanje karaktera devojaka iz Baranske Doline.

Zatim, tu su bile i političke okolnosti koje... 80-e godine su svima poznate, imala sam sreću da budem osoba koja je pripadala toj generaciji ili onim generacijama. I to je bilo... to je bilo vreme kada si neminovno morao da odlučiš koji je bio tvoj životni put: "Da li mogu da zatvorim oči pred bolnom realnošću ili da li mogu da otvorim oči i suočim se?" I koji su to bili razlozi, možda je potrebno mnogo vremena da ih objasnim, ali dozvolite mi da ukratko kažem da možda zbog te borbene prirode koja je bila u to vreme, kada ste morali da živite u velikoj porodici i to te je ohrabrialo, bio si odlučniji, bio si malo više... možda više spreman da se suočiš sa opasnošću, možda sam zbog tog razloga odlučila da se uglavnom suprotstavim realnostima tog vremena.

Eremire Krasnići: Gde ste završili srednju školu?

Hava Šalja: Srednju školu sam završila u školi „Šaban Spahia“ i dve zadnje godine u gimnaziji. Odnosno godinu i po dana, jer sam u decembru 1984. godine bila uhapšena zajedno sa još šest devojčica, šest devojčica i dva dečaka ukupno. Takozvani tada "Grupa devojaka iz Peći". I zato... to je jednostavno politički razlog. Mi smo bili angažovani za slobodu izražavanja svojih misli, da protestujemo protiv onih stvari koje su se u to vreme događale svakodnevno, u školi, na ulici. Nije bilo neophodno biti intelektualac, nije bilo neophodno da si odrastao, nije bilo neophodno da si toliko pametan. Neophodno je bilo da si iskren prema sebi, neophodno je bilo da si svestan da želiš dostojan život kako bi odlučio da nešto uradiš protiv tog režima, protiv zabrane... ili pratiti put očajnika i reći: "Ja želim da se samo o sebi brinem". I to je bilo moguće, ali na sreću, mi kao i mnogi drugi mladi na Kosovu smo izabrali ovaj prvi put, odnosno put suočavanja i otpora, to je jedno od stvari zbog koje se

nikada nisam pokajala i ne bih izbrisala čak ni pola sata od tog svog perioda tih vremena.

Eremire Krasnići: Koliko ste imali godina?

Hava Šalja: Imala sam 17. godina, sećam se da je Robert isto imao 17. godina, Zirafete i Mirvete isto tako. Sećam se da je nekoliko od nas napunilo 18. godina dok smo još bili u zatvoru. Najmlađa devojka se zvala Emina, ona je imala 16. godina, ona još nije bila napunila 16. godina u to vreme. Znači, svi smo bili starosti između oko 15. i 17, eventualno 18. godina. Ne sećam se tačno rođendana ostalih. Ali mi smo bili uhapšeni u školi u to vreme, 19-og decembra, to se desilo u četvrtak ako se ne varam, i mi smo bili na drugom času, u učionici. To je dan koji nikada neću zaboraviti, jer je to bio poseban dan, dan koji je doneo preokret u pravcima naših života, o kom nikada nismo ni mogli ranije da pretpostavljamo. Znali smo da je to bio težak put, ali da će imati takve tamne nijanse... možda je za našu generaciju, za naše doba bilo nemoguće imati bilo kakvu ideju [o tome]. Ja često kažem da, možda je za zdrav um i zdravu logiku nemoguće predvideti takve izazove, takve teškoće. Ali to je bila ključna tačka našeg života, tih devet ljudi, ali naravno i mnogih drugih brojnih ljudi koje smo poznavali ili ih nismo poznavali u to vreme širom Kosova.

Kao što sam rekla, bili smo uhapšeni i ispitivani taj isti dan. Možda najparadoksalnija reč koju sam spoznala, koju sam rekla, koju sam čula, koju sam susrela u citatima je reč: "dovođenje na ispitivanje", jer u stvaru tu te ne ispituju. Čak tu, ako si se usudio da tamo nešto kažeš, bio si više maltretiran, bio si više mučen da ne kažem... bojali su se tvoje hrabrosti, tvojih reči, tvojih misli. To je bilo, u nemačkom kažu jedna *höle* [rupa], pećina, jedan grob, kako da kažem, gde je čovek koji bi tu ušao morao da odluči, da kaže: "Spreman sam i za drugačiji put". Što je značilo da to može biti pravi grob, i naravno nada je bila za budućnost, možda i nada da se prežive sve te stvari...

Eremire Krasnići: Kakva ste vi porodica bili da bi imali ovaj nacionalni osećaj?

Hava Šalja: Ehh... Ja razumem da to igra svoju ulogu, i porodična istorija igra veliku ulogu, ali to nije neminovno... moć slobodne volje je poznata u psihologiji, i postoje ljudi koji nisu neminovno imali lični uvod, u posebnoj ličnoj biografiji, ali ipak, kao likovi, oni su imali predispoziciju da imaju moć da se odupru. I sasvim je normalno reći da postoje ljudi koji smatraju da je to teško prihvatiti... jedan nedostojan život kao onaj iz našeg vremena kada smo svi bili pod kontrolom, gde su pljuvali na tebe, gde si morao da odeš kod lekara 20-30. puta. Zubar bi ti rekao: "Baš za tebe nemam materijala, za tvoje zube." Onda si bio pljunut u autobusu, na primer, sećam se jedne scene u kojoj je policija ušla u autobus, oni su naterali vozača autobusa da ustane. Naterali su ga da nas pogleda, i pljunuli su ga u lice, ošamarili su ga da bi nas provocirali. I oni su se rugali njemu, ismejivali su ga, naterali su ga da sedne i da opet vozi. Da budem iskrena, ni pod koju cenu ne bi mogla da ubedim sebe da budem mirna i kažem: "Pošto se to mene nije ticalo, u redu je." Da budem iskrena, morao si da budeš veliki idiot, ako bi rekao da se u to vreme ništa nije događalo... ja sam uspešna, ja imam svoj put, to nije bilo

u mojoj prirodi, na sreću.

Ali, i na porodičnom nivou, tu je sigurno bilo nešto što je oblikovalo moj karakter. Sećam se, moja baka je bila, majka mog oca, bila je veoma *burrënore*¹ hrabra žena i ponekad je pričala priče koje su me istovremeno zanimale, a i bila sam preokupirana tim pričama. Ona mi je pričala kako je kao dete jednom prilikom otišla, a moguće je da je ona bila... nije mogla da locira vreme, ali je mogla da pretpostavi da se to dogodilo negde pre ili posle Prvog balkanskog, svetskog rata. I ona je govorila kako je zajedno sa svojom majkom otišla da poseti svog starijeg brata u zatvoru u Peći. I kada su otišle u blizini, on je bio glavešina sela Brlić, selo koje je blizu našeg sela. I [baka] je videla grobara kako otvara grob, a njena majka, majka od moje bake, je rekla: "Za koga otvarate ovaj grob?" A on je rekao: "Za glavešinu sela Brlić."

Ona je koristila još jedan drugi izraz, ali ne mogu da se setim tog izraza u ovom trenutku, i ona je saznala da je to bio njen najstariji sin. Ali, ona to nije rekla mojoj baki, odnosno njenoj ćerci, jer nije želela da je uznemiri i da plače, čak je i moja baka bila iznenađena njenom duhovnom snagom. Nakon toga, ona je saznala celu priču kad su se vratili kući, znači, bilo je slučajeva, ili sam to čula od muškaraca, o dolascima crnogoraca, i silovanja koja su počinili ovde, i vezivanju muškaraca iz sela Barankse Doline o drvo tokom zime, i smrzavanje njihovih tela. Poznavala sam jednog muškarca iz porodice Gervala, mislim da je bio jedini koji je preživeo tu strašnu noć. To su priče koje su ličile kao na delove mozaika. Bilo je i scena koje su posle ličile, kao da su to delovi mozaika. Cao mozaik si posle morao da sam sastaviš (smeši se), kada sam odrasla. A što se tiče istorije crnogoraca, imali smo crnogorskog seljana naseljenog u našem selu, on je bio jedini. Naše majke su nam na primer govorile: "Kada prođete pored Fidakove kuće, da se niste usudile da se smežete ili govorite glasno." I kao dete bi rekla: "Zbog kojeg razloga?"

Deca ponekad umeju da postavljaju pitanja kojih se odrasli plaše. I ja bih postavljala ovo pitanje nekoliko puta s vremena na vreme, ali moji roditelji nisu želeli da komentarišu o tome. A kasnije si bio u mogućnosti da vidiš da ta zabrana, taj strah postoji, i sećam se da je i ova dimenzija porodične istorije, naravno odigrala svoju ulogu. Iako sam ja imala prijateljice u zatvoru, koje nisu imale veliku takozvanu pozadinu, ali su bile veoma hrabre. One su imale vrlo jak karakter kao i ja, to je nešto što je sazrelo moju ličnost kao osobe, jer sam se odvojila od mentaliteta koji je podrazumevao da obavezno moraš da pripadaš velikoj porodici, i da obavezno moraš da budeš patriota.

I izgleda kao da me manje-više često iritiralo ovo nasleđe porodične istorije, a zatim i celog Kosova, to sam... nisam to gledala kao dobru šansu za budućnost Kosova, ako se oslonimo samo na prošlost, jer to apriori znači da ne možeš biti toliko dobar ako nemaš sličnu istoriju kao i ja... da kažem malo... u

¹ *Burrënore*, kada žena ima više takozvanih muških karakteristika. Koristi da opiše ženu koja nije konvencionalna u smislu stereotipnih rodnih uloga.

političkom jeziku na Kosovu, koji bi se čuo povremeno na Kosovu. I ja sam mislila i stalno mislim da svaka osoba ima nešto što... nešto što ima puno veze sa njegovim ili njenim karakterom. U ovom slučaju to je bila moja odluka, odluka je bila moja. Nisam pitala nikoga (smeje se), sećam se da je to tako bilo, bilo je dobro.

Eremire Krasnići: Kojim aktivnostima ste se vi i druge devojke bavile?

Hava Šalja: Mi smo bili devojke i momci, ali, srećom, samo mali broj od nas je uhvaćen tog dana. Tu je bio jedan spisak, nemam pojma ko je napravio taj spisak. Uvek je bilo hapšenja [ljudi] tu i tamo. Ja ne znam, ili ono što ja znam... Ali ja svakako ne želim da kažem da je taj spisak dat, ali je po mom mišljenju taj spisak dat, i koliko ja znam dat je nakon velike torture nad nekim ko je bio uhapšen pre nas. Ali, to je neverovatno, i ja to kažem sa zadovoljstvom, od naše grupe nije bilo drugih ljudi koji su uhapšeni zbog nas, iako sve vreme... zna se da od decembra do maja, aprila, odnosno u maju smo imali suđenje, u aprilu, početkom maja do aprila. Stalno je bilo spiskova sa različitim imenima nastavnika, ili ljudi koje ste vi mogli poznavati ili ih niste mogli poznavati. I bilo vam je prećeno, bili bi ste mučeni kako bi potpisali taj spisak. Ali sa zadovoljstvom mogu da kažem da se danas osećam ponosno na moje prijatelje i prijateljice jer niko od nas, svi nezavisno jedni od drugih, nismo potpisali taj spisak. I onda je bilo lakše da se suočiš samo sa svojom kaznom.

Dakle, da, bilo je takozvanog ispitivanja, odnosno vreme mučenja koje je trajalo od četiri do pet meseci i koje je bilo veoma intenzivno u to vreme, i tada istorija prvog ili zadnjeg vam ništa nije mogla pomoći, nije mogla da vam pomogne. Tu je moglo da vam pomogne samo tvoje gledište, pre svega tvoja poslušnost, jer si ti u pravu, i sećam se jedino ti je to opredeljenje pomoglo da se suočiš a da ne poludiš. Ne retko, neko bi došao u delirijum od bola, u.... Sećam se da samo onaj koji je to doživeo zna granice ekstremnog bola koji je gotovo jednak mogućnosti da poludiš jer ti se smrt tamo činila manjom od toga. Smrt bi bila jedan izlaz, možda je najgori deo bio to što ti oni nisu dozvoliti da tamo umreš. Ili dođete do tačke gde vam smrt izgleda lakša od života. Da, to je bilo posebno vreme...

Eremire Krasnići: Koliko dugo ste bili osuđeni i zašto?

Hava Šalja: Mi smo... bili smo aktivni jer smo delili pamflete, mi smo kao mladi tada sami napisali pamflet, kao mladi tog vremena i artikulirali naše mišljenje, iz kojeg razloga, jer je [situacija] bila bezilazna, bila je veoma bezilazna za nas mlade, stanje u kojem smo živeli je bilo veoma diskriminatorско. Razgovarali smo o načinima diskriminacije, pričali smo o našim pravima kao ljudi, da budemo slobodni kao i svi drugi ljudi. I delili smo, množili smo, prvo smo počeli da delimo po Peći, ali i u Istoku, i Klini, i Dečanima, kao i ako se ne varam, u Đakovici takođe, kao i u opštinama... u nekim opštinama Dukađinija gde smo živeli i delovali. Mi smo se jednostavno tako ponašali, na ovaj način kako vam i govorim, naravno čitali smo, pisali smo, mi smo... To je bilo naše jedino takozvano sredstvo, reč, olovka je bila naša jedina borba za otpor... to su bile naše mogućnosti. Ali, je to možda

bilo, ja sam često čula tokom istrage, to je nešto što nas je učinilo još opasnijim, u tom smislu, jer smo se mi usudili da govorimo, usudili smo se da pišemo. "To je više nego samo pisanje slogana", to je ono što su oni rekli, ja ih samo citiram.

Ili na primer, bila je jedna noć, ja ću opisati jednu noć, to je bila druga noć istrage u Peći, jer kasnije su nas odveli u zatvor, u Mitrovicu. I u prostoriji u kojoj sam bila ispitivana, te noći su iznenađujuće bili prisutni dva Srbina, jer uglavnom oni koji su nas ispitivali su bili Albanci. Ali te noći je bilo slučajnost ili kao slučajnost da su bila dva Srbina, jedan od kojih je vrlo tečno govorio albanski, ali je bilo moguće primetiti da nije bio Albanac. I bili smo veoma umorni jer je prošlo mnogo vremena bez hrane, bez sna, bez vode, bez... mi smo bili pretučeni, i na meni su tri puta primenili elektrošok, na mom kolenu, na vratu, u sobi. I elektrošok ume da izazove užasan umor, pa je bilo raznih batinanja, bilo je kako su ih oni zvali, mučenje brzim metodama koje su uglavnom bile tuče pre-posle, razbacivanje, razbijanje i sve se stvarno jako brzo događalo. Ali, bilo je i sporih metoda, što znači da su vas udarali upravo na mestu gde bi bio povređen, gde si imao ranu, tamo gde je bilo krvi, namerno još jednom, dva puta na mestu gde si već bio povređen, i to je bilo... tako se zvala: "Spora metoda, meka," ovo je kako su je oni cinično zvali.

A ono drugo veče, ja sam sedela tamo i oni su... to je bila jedna skoro monstruoza noć, to je bila hladna noć, hladna za mene. To je više... hladnoća je možda znak groba, možda smrti... oni su razgovarali među sobom i govorili su na veoma smiren način, na veoma razumljiv način, o onome što žele da rade sa mnom. To je psihološka borba, oni su hteli da me psihički i duhovno slome, i oni su rekli jedan drugome da će od mene tražiti da stojim na nogama i ako ne budem stojala, onda će me udariti pendrekom u predelu stomaka, u želudac. I ako ne stojim uspravno, ako ne stojim kako treba, onda bi me udarili čizmom po kolenu. A oni su pričali o tome kao da su pričali o nekim snovima, kao da su oni govorili o događaju koji se davno dogodio, kao da to nije imalo nikakve veze sa njima... kao da... bilo je čudno, to je... Trebalo mi je jako dugo vremena da obradim svu tu njihovu hladnokrvnost, taj način, to je bilo nešto neviđeno. Bilo je veoma posebno.

I nakon što su završili razgovor, oni su zaista pokušali da to ostvare, a u stvari čak i ako... naravno ja nisam imala fizičke snage da izdržim i stojim na nogama i oni su uradili ono što su rekli, ono o čemu su ranije govorili. Znači, bilo je udaraca u želudac, u stomak, u kolena, dok se ne bi srušio na pod. Tu sam ih čula kako govore da smo mi mnogo opasnije, mi, devojke, žene, jer muškarcima treba dvadeset godina da postanu nacionalisti, dok ih [nacionaliste] žene već stvaraju u svom stomaku. Ova... ova izreka, ova misao, ova strašna artikulacija njihovog uma je veoma jeziva, bilo je veoma... I da budem iskrena, pre nego što sam bila uhapšena, bila sam ubeđena i imala sam mnogo razloga da imam pravo da se suprotstavim ovakvom ludilu. Dok sam bila u zatvoru, bila sam uvek nesumnjivo ubeđena da sam bila u pravu. A možda je to bio sporedni efekat njihovih mučenja, zato što je trebalo da si protiv sebe da bi bio u stanju da kažeš: "Ja ću se povući sa ovog puta, ja ću postati isto ko i oni ili ću im se

pridružiti." Znači, meni su stvari bile veoma jasne.

Eremire Krasnići: Da li je to bilo tokom faze istrage?

Hava Šalja: Ja sam... istrage su se nastavljale do... moja istraga je nastavljena sve do 11. aprila. Dana 11. aprila, ponovo su došli u... na moje iznenađenje ovog puta ne u zgradi istrage, nego u kancelariji Šerafedina Ajetija. On je, bio je direktor škole, ludak, psihopata i veliki mrzitelj čovečanstva. Imala sam jednu karakteristiku, da sam uvek govorila svoje mišljenje, osim kad nisam bila u stanju da govorim. I ovako, čak i sada kada govorim o tom vremenu, osećam zadovoljstvo u sebi to što se nikada nisam složila sa njegovim rečima (smeši se) i uvek sam govorila svoje mišljenje, bez obzira na sve posledice.

Tog dana, 11. aprila, oni su došli, oni su došli sa osobom koju sam upoznala tokom istrage i cinično su počeli da mi se obratećaju govoreći: "Ti misliš da si Šote Galjica², ti tako misliš..." I ja sam rekla: "Ne, ja ne razmišljam na taj način." On je rekao: "Ja sam bio u Albaniji, crne liste su tu." Ja sam rekla: "Neka Albanija živi sve dok je života. Ja nisam ovde zbog Albanije, njima ovde nije potrebna moja pomoć. Ja sam ovde zbog mog mišljenja koje sam već izrazila, koje su vezane sa našim životima, sa našom zemljom." I to je bilo vreme kada je Enver Hodža³ umro.

[Video intervju je isečen]

Nema problema, aha, da to je bilo 11. aprila, posle svađe sa tom osobom koja je došla sa velikim nadama da nakon smrti Envera Hodže, borba za Albaniju više neće biti vredna. I ja sam mu rekla da apsolutno ne bi trebali da veruju da sam za Albaniju i Envera Hodžu, za mene je to bilo gotovo apsurdno, ono crno-belo tumačenje našeg stava. On je tada otišao, i došle su dve osobe koje nikada ranije nisam videla tokom istrage. Bila su dva muškarca, i oni su rekli da ja moram da potpišem taj jedan papir inače će to biti moj poslednji dan. I tu je bio Šera, Šerafedin Ajeti, zvali smo ga Šera. On je bio posebna osoba, u lošem smislu. I on bi vikao, udarao bi u sto, psovao bi, loše pričao na albanskom i on je... on je odradio taj svoj zadatak i odveli su me odatle. Njegova kancelarija je bila u zatvoru, nije bila u zgradi ispred, van zgrade, gde su se vršila ispitivanja.

Onda su me odveli, i stvarno sam mislila da me vode u zgradu istražnog ali onda su nastavili put automobilom, bio je to neki tip džipa. Nije bilo baš velik, i mi smo nastavili put van Mitrovice. Na periferiji Mitrovice postoje neka ne baš oštra brda, sa ne baš gustom šumom, gde su oni parkirali auto, džip, pod određenim uglom, nisu ušli jako duboko, nego skoro u blizini puta. Ja nemam pojma kolika

² *Shotë Galica*, Šote Galjica rođena kao Qerimë Halil Radisheva, Ćerime Haljilj Radiševa, je bila albanka, pobunjenik borac i supruga Azema Bejte, vođe pokreta *Kaçak* (odmetnici). Galica je učestvovala u desetinama napada na Jugoslovenske kraljevske snage početkom 20. veka i pokret *Kaçak* je uspeo da stavi pod svojom kontrolom privremene slobodne zone.

³ Enver Hodža (1908-1985) je bio vođa albanske Komunističke partije koji je vladao Albanijom kao diktator do njegove smrti.

je bila daljina, ali je manje-više bilo moguće videti put odatle. Dok smo bili na putu, nekoliko puta sam mislila o tome kako da skočim sa zadnjeg sedišta i da pokušam da otmem volan... kako da kažem, u moje ruke, i pređem na desnu stranu, jer je postojala praznina na levoj strani, jer ja nisam bila sigurna o onome što bi moglo da mi se desi. Izlazak iz grada je za mene bio vrlo nebezbedan. I oni su rekli da je to bio moj poslednji dan, nisam imala pojma šta to zapravo znači. I stvarno sam bila uplašena, možda bih bila manje uplašena da sam znala da će me ubiti. Možda zvuči apsurdno, ali neretko mogućnost da umreš može biti izlaz. Najstrašnija [stvar] je, dozvolite mi da kažem ovo u navodnicima, kada želite da umrete u određenom trenutku a nesmeš se usuditi da umreš. To je možda strašnije nego to što moraš da umreš. Ovo što kažem može zvučati gotovo kao ludost, ali je to bio deo tog dana.

I, tamo u onom uglu koji sam pomenula, naravno ako imam neku priliku pokušaću da pronađem to mesto. Imam jedno... sećam se... vrlo dobro, vrlo dobro se sećam stvari koje vidim svojim očima. I tamo, na... na uglu te šume, jedan od njih je izvadio revolver a drugi se naslonio na... to je, to se dogodilo u večernjim satima, nije bio mrak, ni dan, nešto između dana i noći. I jedan... auto je bio zaustavljen, ali njegova svetla su bila usmerena prema meni, ja sam sedela pored korena jednog drveta, jer praktično nisam bila u stanju ni da stojim. A druga osoba je uzela revolver i proverio je bure, i rekao: "Imaš priliku da saopštiš jednu poslednju želju ili da se pokaješ." I danas sam veoma uverena da sam možda bila veoma spremna i spremnija nego ikada da umrem. Bila sam stvarno spremna.

Za mene je smrt veoma... to mi nije više isto kao i za druge ljude, to za mene izgleda kao da sam doživela taj trenutak, iako je u tom trenutku osoba ispred mene sa moje desne strane pucao iz revolvera i moguće je da sam se ja instinktivno pomerila [fizički]. I oni su se toliko glasno, preglasno, možda zato što je to bilo u šumi ili možda zato što je bilo veoma posebno psihičko stanje, sećam se jednog keženja, jednog smeha, možda nisam još sve to zaboravila. I možda to nikada neću u potpunosti zaboraviti, ali sam prešla preko toga. Oni su se tome smejali, jer je moj pokret ipak bio znak straha, a ja ne znam o čemu su međusobno razgovarali, ali znam da su oni stalno nešto govorili, ali taj smeh je bio veoma ciničan, vrlo idiotski. To je bila karakteristika tog trenutka.

Onda su me oni ponovo vratili u kancelariju direktora zatvora i rekli su mi da žele da mi daju pečat kojim bi bila mogućnosti da ih uvek pamtim. I taj dan, i njihova poslednja akcija je bila gašenje cigarete na mojoj ruci i da... sa ovim je završena moja istraga.

Eremire Krasnići: S obzirom na ovu potpuno nezakonitu radnju, da li ste imali pravo da se žalite?

Hava Šalja: Ne, niste imali pravo. Ja sam počela u... krajem aprila, početkom maja je bilo naše suđenje, i oni su pokušali mnogo puta, a zatim su rekli da zbog situacije u Albaniji, koja se promenila, postoji mogućnost za nas da se pokajemo, zaboravila sam da kažem da... prethodno tog dana su mi ponudili stan u Prištini, studije bez studiranja, jednu diplomu bez studiranja, ako se pokajem, ako saradujem, "Oni su znali kako da daju i štap i šećer," kako jedna nemačka izreka glasi. I naravno to je

za mene bilo potpuno strano. I na suđenju sam pokušala da kažem nešto o tretmanu, ali je moja reč zapravo bila prekinuta. Morala sam da žurim kako bi nešto mogla da kažem, inače ako ste u nekom trenutku pokušali da kažete nešto što je važno za vas na suđenju, to ti nije bilo dozvoljeno.

Sud je bio pod kontrolom, bilo je samo nekoliko ljudi iz moje porodice. Na prvom suđenju smo bili osuđeni na osam godina, sedam godina, pet godina. Od osam godina do... Emina, koja je bila veoma mlada i koja možda nije imala nikakve krivice o ničemu, ali ona je... mi smo održali sastanak u njenom stanu i to je bilo dovoljno za nju da bude osuđena na godinu dana. *Also*, [Nemački: takođe] bili smo osuđeni i to počevši od jedne godine, kao što je to bio slučaj Emine, pa do osam godina za nas, koji smo bili smatrani kao mnogo opasniji. Ali na drugom suđenju, kasnije sam saznala, dok sam bila u Švajcarskoj, da je Amnesty International intervenisao, ja sam kopirala njihovo pismo i stalno vršila pritisak. Možda zbog te intervencije, možda zato što je bilo vrlo malo dokaza, mi smo bili osuđeni više zbog naših stavova, nego zbog naših akcija. Onda je drugostepena instanca smanjila kazne... onu kaznu koja je od početka trebala biti za maloletnike, maksimalno pet godina, i tako dalje. Svako od nas je imao po jedan deo.

Ja sam bila u zatvoru ukupno četiri godine, od kojih sam tri izdržala u zatvoru u Mitrovici, jer su rekli da je za to bila kriva moja tvrdoglavost, zbog mog mišljenja. U stvari, istrage su bile završene, ali su i dalje provocirali, vi bi bili ispitivani od strane takozvanog pedagoga, više bi rekla anti-pedagoga. Ja sam bila u Mitrovici tri godine, a ako se ne varam ovaj dug boravak... koliko sam čula od drugih, ja sam jedina koja je izdržala ovoliko... tri godine, zbog činjenice da... ja sam stalno govorila svoje mišljenje. Znači, bar jednom nedeljno sam bila ispitivana od strane direktora zatvora, bila sam provocirana. Ali on nije bio pametan i mnogo puta je uradio, uradio je stvari koje su meni dale priliku da ja njemu obavezno dam odgovor na direktan način. Na primer, jednom je došao do mene i rekao da je napunio [zatvor], jer je bilo stalnih hapšenja. I svaki dan ih je bilo više, bilo ih je sve više i više, svaki dan je bilo više ljudi koji su bili odlučniji, i još, kako da kažem, to se proširilo... bilo je puno. "Ja sam uspešan", rekao je on, i ja sam rekla: "Eh, radujem se činjenici da se zatvor napunio." I on bi rekao: "Ali, vidi, ja sam uspešan, ja vas hvatam gde god da ste." Ja sam rekla da: "Mene to raduje iz drugih razloga, jer one za koje ste se nadali da će se uplašiti od velikih kazni, se množe sve više, svaki dan, toliko ih ima da možda jednog dana nećete imati dovoljno prostora ovde." I on je ustao i uzeo njegovu stolicu i hteo da me njom udari u glavu, a ipak to je realnost. I za njega je bilo vema problematično da ima ljude koji su govorili, barem se nadao i zakleo da će mu ili pasti na kolena da ga mole za nešto... ili, ili, ili, biće, pokazaće da je jači.

I bilo je slučajeva, imali smo štrajk glađu, trajalo je od prilike pet dana, gde sam ja pevala u zatvoru, ja sam pevala i ispred zatvora, i ja sam dobro pevala, sećam se (smeši se). To je bila moja strast, ja sam pevala u školi, i u zatvoru sam dosta pevala... stalno. Mnogo sam volela starogradske pesme. Pevala sam balade, i dalje pevam balade. Postala sam baka, pevam balade mom unuku (smeši se)... Razne,

ali pre svega sam pevala balade. Mi u niziji Dukađini smo bili u mogućnosti da hvatamo signale [radio-stanica] Albanije i veoma sam volela balade.

Eremire Krasnići: Da li ste ih koristili kao oblik komunikacije?

Hava Šalja: Pesme, ne... imali smo komunikaciju...

Eremire Krasnići: Unutar zatvora?

Hava Šalja: Unutar zatvora, sa kucanjima po zidu, ili ako su bile dodeljene prostorije u kojim su se hapšenja događala, a upravnici su iznenada i neočekivano morali da napuste paviljon, onda smo imali.... Jer mi u ženskom paviljonu u Mitrovici nismo imali prozore. Imali smo samo jedan otvor iznad vrata sa rešetkama kako bi vazduh ušao. Inače, često kada bi došlo do neke prilike, stavili bi smo kofe tamo, takozvane poznati vc. Smestili bi je tamo, pomerili bi smo je, to je bila neka obična kofa, i mi bi smo se popele na nju i, na primer, znale smo, sluh i intuicija se više razvijaju unutar zatvora nego van njega, i mi smo znale koja od prijateljica je bila u kom paviljonu. U našem paviljonu je bila soba broj šest, soba broj pet, soba broj četiri i na poseban način, gotovo izolovana, bila je soba broj, ćelija broj tri.

Ja sam ih sve probala, osim sobu broj pet, ne znam zašto. A onda bi se mi popele na [kofe] i imali smo naše znake raspoznavanja, imale smo svoje reči, ja bih istakla slučaj sa Trendeljinom, koja je nakon nekog vremena provedenog u zatvoru u Srbiji ponovo imala to njihovo suđenje tamo i vratila se tamo [Mitrovicu], ja sam bila u sobi broj šest. I Ljina je uzela parče papira, dok smo mi vrlo retko imali [papira], bilo nam je dozvoljeno da napišemo pismo nekome jednom ili dva puta nedeljno, ako se ne varam. Oni bi to namerno uradili, da bi mogli da kontrolišu ono što bi vi rekli. I ona je posekla prst uz pomoć malog komadića stakla i na parčetu papira je pokušala da napiše, ili na malom trouglu je napisala: "Hava, ja sam ovde." I ona ga je ostavila, imali smo jedno mesto u kupatilo, jedno mesto koje dok je radilo, nije bilo otkriveno. Bila sam veoma dirnuta, jer je ona to napisla krvlju, krv ne traje kao i boja... Znači, bila sam veoma dirnuta. Na ovaj ili onaj način postalo je nemoguće reći jedna drugoj da: "Ja sam ovde." U smislu da: "Ti nisi sama", jer sam ja zatim prilično dugo ostala sama.

Eremire Krasnići: Nju si znala od...?

Hava Šalja: Znala sam je od ranije, poznavala sam Trendelinu od ranije, jer kad čovek boravi u zatvoru duže vreme, ima priliku da upozna skoro sve zatvorenike, koji su bili uhapšeni u to vreme, čak i ako ih niste videli, ili samo ako ste se čuli njima.

Eremire Krasnići: Da li ste imali rezervisano vreme za rekreaciju napolju?

Hava Šalja: Ne, ne, nismo imali, nismo imali. Mi smo imali pravo na čitanje, ako smo bile veoma

poslušne. Ja sam bila u ćeliji sa jednom drugom osobom, barem sam imala priliku da pročitam i njenu knjigu, jer uslov je bio da ako ste se družili u tom njihovom razumevanju socijalizacije, onda ste bili privilegovani. U suprotnom, ako bi ostala na toj svojoj liniji, onda bi ste obično bili kažnjeni sa posetama, bilo je slučajeva kada niste imali mogućnosti da vidite svoju porodicu nedeljama, ili sa knjigama, što je bilo još strašnije, jer je to bilo... prostorija je bila veoma prazna. Međutim, mogućnosti bi bile stvorene, mogućnosti bi bile stvorene. Čitala sam sa zadovoljstvom, čak i ako se radi o najgoroj knjizi, uzmeš je, čini ti se... ima smisla, pročitaš je, baviš se nečim.

Najgori deo su bili poslednji dani, šest meseci, bila sam sama u ćeliji broj tri na šest i po meseci. I ja sam imala veoma, veoma, veoma loše zdravstveno stanje, nisam mogla ni da hodam, stalno sam imala proliv. I to je bila kazna, jer sam se raspravljala sa direktorom. Došla je jedna komisija tadašnje Jugoslavije da bi proverila visok standard naših zatvora, koji je zapravo bio strašan, ali su oni improvizovali. Znali su da to vešto prikriju, pokušavali su da to učine na razne načine... da tu u tom trenutku stvore neku predstavu. Ali duške koje bi doneli, bilo ih je jedino tri, i bili su veoma loši. Vaše telo je često više bolelo od metala kreveta nego... I druge stvari su bile, vc je bio unutra, one fekalije... one su smrdjele. Na moju sreću, moje čulo mirisa nije bilo dobro razvijeno, na moju sreću (smeši se). I tako, ali naravno da je bilo veoma teško za one koji su imali dobro čulo mirisa, naročito tokom leta.

A što se tiče izlazaka, otišli bi na šetnje, ko god je imao mogućnosti. Tu je bilo jedno šetalište, *also* [nemački: znači] zatvor u Mitrovici je bio... bio je u obliku kruga i bio je opasan sa veoma visokim zidovima na... spratovima. I u ukrštanju tih četiri zida, odnosno dva zida koji se ukrštaju jedan sa drugim, bilo je mesto gde policijac stoji, naoružani stražar. I nama je pripalo to parče torte tog kruga, u navodnicima, znači da je to bio taj cementni trougao, tih vrlo visokih zidova. Ako bi bio u mogućnosti mogao si da hodaš, onda bi se šetao pet minuta u tom krugu, ako ne, onda si morao da ostaneš unutra. I kretanje je bilo veoma ograničeno. A u toalet bi nam bilo dozvoljeno dva puta dnevno, ujutro i za vreme ručka... posle ručka. Jeli smo tri puta dnevno, dva puta smo imali čaj, dve kašike čaja, eventualno hleb, pokvareni sir, a za ručak uglavnom testeninu, a često sa nekuvanim uljem sipanog na površini, to je razlog zašto većina nas je patila od dijareje. Nije bilo mesa, a kada je bilo mesa, bilo je mesa sa kožom i dlakama, bilo da se radi o svinjskom mesu ili mesu bilo koje druge životinje. Hrana je bila veoma lošeg kvaliteta.

Otišli bi na spavanje u 9:00 i buđenje je bilo u 5:00 sa trubom. Tokom celog dana, nije ti bilo dozvoljeno da se osloniš, da sedneš na krevetu, morali smo da sedimo na podu ukrštenih nogu. Mi smo se navikli na to. Kao što sam ranije rekla, imali smo kofe za druge potrebe, improvizacija jednog vc. Što se tiče poseta, oni su odlučivali onako kako im se prohtelo, što se tiče čitanja bilo je isto onako kako su oni hteli. Svetlost unutra je bila veoma jaka, ako bi neko bio izložen tome jako dugo, onda je bilo neophodno kasnije nositi naočare. Kao kazna od strane direktora je bila i nošenje naočara, kako ne bi

bili u mogućnosti da čitamo, ili biti u stanju da dobro vidimo. Kao što sam rekla, bila sam sama poslednjih šest meseci. Bilo je zabranjeno za mene... ah da, bila sam malo osetljiva i napravila sam hronološku grešku. Ona komisija koja je došla, oni su došli jedan dan kasnije, nakon što je uveče jedna Vezira bila vrlo jako pretučena, naša prijateljica u sobi broj pet. Ona je bila toliko pretučena, da smo protestovali i sećam se da je najteže u zatvoru kada je neko drugi pretučen, a ne ti, jer si toliko nemoćan da ga odbraniš da je to stvarno vanredna situacija.

I bili smo veoma iritirani, i onaj direktor je došao blizu mene, stvarno blizu mene, u neposrednoj blizini mogao lice {stavlja svoj dlan pored lica} sa jednim vrlo ciničnim osmehom... Nakon što se završila ceremonija posete, ljudi su i dalje bili napolju, ali su se povukli malo. Kaže on, "Šta bi uradila sa mnom, ako bi tvoje vreme došlo?" Budući da sam ja bila veoma povređena zbog Vezire, i bilo je veoma posebno emocionalno stanje, rekla sam mu.... Rekla sam mu na način na koji nikada nisam pomislila da bih mogla reći, apsolutno nikada. Zapravo, nisam ni mislila da ću imati priliku da njemu bilo šta kažem. Drugo, nikada nisam pomislila da bi mogla govoriti na tako miran način. Apsolutno, nikad nisam ni pomislila. Jedna moja skroz nepromišljena izjava, ali sto posto da to mora biti tako, nemam objašnjenje kako sam... bilo je iritantno to što mi se on toliko približio, tako cinično, tako... nehumano. Dok, sam mu se ja tako mirno obratila, na veoma miran način, izuzetno mirno. Ja to ne mogu da objasnim ni samoj sebi. Rekla sam mu: „Ja bih te ubila.“ I on je bio prestravljen.

Ja sam imala, Đemilje, Đemilje Hiseni je bila prva agronom Kosova. Ona je takođe bila politički zatvorenik. A ona je rekla: "Mislila sam da si poludela." I ja sam bila... To mi je i dan danas neobjašnjivo, bila sam veoma smirena. Moguće je, celo moje biće je bilo uvereno da je to prava stvar da mu se kaže u tom trenutku. I on je bio tako prestravljen, i povukao se toliko brzo i bio je iritiran činjenicom da sam to rekla pred svima... možda on nije imao predstavu. I on je rekao: "Vrlo brzo ćeš videti kako ćeš me ubiti." (smeši se). A pola sata kasnije, oni su došli i odveli me sa tih par stvari koje smo imali u zatvoru. Uvek smo imali vrlo malo odeće, toliko koliko nam je bilo dozvoljeno, dve-tri stvari. Ali srećom ja sam predvidela da će se nešto desiti i sakrila sam tih mojih par stvari, knjigu poezije od Bertold Breht i Iannis Risto. I obojica su imali veoma dobru poeziju i obojica su imali... Janis Risto je sam bio politički zatvorenik u tadašnjoj Grčkoj. Eh... i tokom tih šest-sedam meseci sam bila u veoma lošem fizičkom stanju, jer sam imala problema sa hodanjem, imala sam problema... fizički stvarno nisam verovala da ću uspeti da odatle izađem živa, ali smo morali da se mobilishemo na svaki mogući način. Možda sam tamo doživela... Tokom istrage sam doživela ekstremnu granicu fizičkog bola, dok sam u sobi broj tri, u ćeliji broj tri koja je bila totalno izolovana, doživela ekstremnu granicu... misli, logičkog razmišljanja. Bojala sam se da ako nisam nešto govorila, ako ne kažem nešto, moguće je da iznenada ne bi više bila u stanju da razmišljam logično, konkretno reći, mogla bi da poludim.

I improvizovala sam na sve moguće načine, bilo da se radi o pesmama, recitaciji, drami, kao i...

počevši od čitanja od prve poezije do poslednje, a zatim od poslednje do prve. Kombinacija ove poezije Iannis Risto. Imala sam te knjige tokom šest i nešto meseci, one su bile moji najbolji prijatelji. Isto sam pevala, pevala sam, pevala sam, izuzento mnogo sam pevala. Pesma ne zvuči nigde bolje nego u zatvoru (smeši se).

Eremire Krasnići: Možete li otpevati jednu pesmu za nas?

Hava Šalja: Da... Ja sam... pevala, ali, naravno, na primer pesmu o migracijama, na primer... ili deo pesme koju često slušam, ali ja mogu samo deo. Na primer, pesma... (peva) "Hajde drugovi, da pijemo," (smeje se) čitav niz, naravno da je ne mogu reprodukovati celu pesmu. (nastavlja da peva) "Hajde drugovi a pijemo, da popijemo po jednu čašu rakije, hajde drugovi da popijemo po jednu čašu rakije zato što nećemo biti mlađi, jer godine lete, lete jedna po jedna, devojke postaju starice, naša mladost se ne vraća više. "Na primer, ili {peva}" Otišta sam, prošla sam celu Kalabriju, nigde nisam mogla naći majku Albaniju. Otišta sam, prošla sam celu Kalabriju, nigde nisam mogla naći majku Albaniju. Držala sam dve ruže u ruci, jednu sam poklonila mojoj arbereši⁴. Držala sam dve ruže u ruci, jednu sam poklonila mojoj arbereši. E blago, e blago..." i to je to (smeje se). Zaboravila sam redosled, ali sam pevala ove pesme. Also [nemački: Takođe] u zatvoru, čovek više vežba, postoje šanse da sam u tom periodu vrlo dobro pevala. Takođe pevam malo sa Trimom, mojim unukom, ali ja pevam pesme koje su malo i za njegovu generaciju. Ali sam ja mnogo volela balade, kao i druge, naravno.

Taman... ovo je bilo vreme u Mitrovici, poslednja priča o zatvoru u Mitrovici, jer bi mi verovatno bilo potrebno dosta vremena da pričam o tome. U poslednjim danima mog boravka u ćeliji broj tri, bila sam skoro nepokretna, i stalno sam imala, imala... fizičku slabost koja je ponekad bila na nivou gde čovek izgubi svest. I odjednom sam postala svesna u zatvoru... u bolnici u Mitrovici, ili sam bila upućena u bolnicu u Mitrovici dok sam još uvek bila svesna, i to je nešto posebno što sam rekla, i ja stalno to kažem. Jedan od onih dana koji su bili prilično uobičajni nedeljno, u dve poslednje nedelje, s vremena na vreme sam se probudila u bolnici sa jednom infuzijom, uuhhhh onda bi se vratila.

Iz dana u dan, jednog dana je došla doktorka koja je bila šef odeljenja, ona je govorila srpski i ona je najverovatnije bila srpkinja ili bosanka. Za mene to nije bilo važno, za mene je to bila žena koja je govorila drugim jezikom i koja je mogla biti veoma pouzdana [za sistem] u to vreme, jer je govorila jezik administracije i režima koji je ovde, i apriori je imala skroz drugu poziciju. Ona je došla kod mene taj dan, nekoliko trenutaka ranije, jedna medicinska sestra, meni se vratila svest, ili sam primetila da sam bar nešto čula u bolnici. Rekla je: "Ja sam x osoba..." Ne sećam se kako se zvala, ovo je moja slaba tačka, ne sećam se imena. Ne sećam se imena tih ljudi koje volim i... iznenađujuće je da se ne sećam imena. I ona je rekla: "Ja sam x osoba", i ona me je upitala: "Iz kog razloga si ti ovde? Da li znaš zašto si

⁴ Arbereshë/a je naziv koji se odnosi na zajednice albanske žene pod nazivom *Arbëresh*, koji su se naselili u Italiji nakon smrti Skenderbega u petnaestom veku.

ovde?" Rekla sam: „Ne, mogu da pretpostavim, ali u stvarnosti ne znam." Ona je rekla: "Da li želiš da znaš?", Rekla sam: "U stvarnosti, ja znam nešto, ali ne znam tačno zašto sam danas ovde." Ona je rekla, "Ja želim da znaš zašto si ovde. I treba mi tvoje poverenje, jer moram da razgovaram sa tobom o nečemu."

To je bilo nešto čudno, to je bilo nešto humano... nije joj se uklapao, nisam se navikla da upoznam ljude u to vreme, ili bar ne zvanično. Kako da kažem, da neko ima službeni položaj i ljudskosti... ne. Videla sam čuvare i čuvarke koji su tajno pokazali malo humanosti, ali ne osobe sa ovih pozicija. Ona je rekla da... "Da", reče ona, "Želim da znaš da je od mene traženo da potpišem tvoju smrt." I rekla sam: "Oni rade svoj posao, a ja radim svoj posao." Njoj... Oči su joj bile ispunjene suzama i sećam se da je, kao da se danas dogodilo, ona je sela pored mog kreveta, na uglu, i rekla: "Ali, ja ne želim to da uradim." Rekla je: "Ti nisi bolesna, oni su bolesni." I rekla je... Dozvoli mi da ti kažem na albanskom: "prokleta bilo, ja sam samo majka, i ja imam dve ćerke." Ona je bila šokirana i rekla je: "Ja neću to da uradim, ja ne želim da uradim to. Budi ubeđena da to neću učiniti. Ali, ja želim, meni je potrebno tvoje razumevanje, jer ću danas doneti odluku koja bi mogla da bude tvoja prilika, i koja može isto tako biti i opasno po tebe, ali to je jedini način da se otvori jedna nova mogućnost za tebe. Ja ću reći direktoru..." Direktor je hteo da me lično prati, jer se on zakleo da će me dovesti do stanja u kojem bi ja bila slomljena, prema njegovom mišljenju.

I nakon nekog vremena, ona se zaklela da ona neće to uraditi i zaklela da će zaustaviti direktora zatvora u... mojeg dovođenja u bolnicu. Uz obrazloženje da ja nisam bila bolesna. A kada je direktor došao, ona je ostavila vrata malo otvorena {pokazuje na vrata} i kunem se da je ona rekla malnje-više sve ono što je sa mnom pričala, ondosno ono što je meni rekla. I njena hrabrost me je impresionirala, njena hrabrost i njena ljudska strana me je impresionirala. U to vreme je bila veoma retka, bilo je izvan normalnog {improvizuje navodnike rukama} nastalog u to vreme. I iskreno mogu reći da i ako sam tada bila malo nacionalista, budi uverena da sam od tog trenutka bila mnogo više humana nego nacionalista.

I ja se sećam da u svojim životnim iskustvima, ovakvo iskustvo ne bih nikada promenila za bilo šta drugo, jer sam videla, iako je to bila kap u okeanu, ali ipak, i to je bilo nešto, bila je ljudsko biće, kao što kažu samo jedno ljudsko biće. Bila je kao Bertold Breht, na primer, da je neuporediv u bilo kojoj dimenziji, ali kao Bertold Breht, koji se usprotivio ludošću svog naroda u to vreme, i ona je bila jedna mala Bertolt Breht na svoj način, sa sopstvenim mogućnostima, sa svojim sredstvima, za mene je to bilo, za mene je to bilo moguće poređenje u to vreme. I još uvek cenim tu hrabrost i mislim da je to doprinelo mojoj zrelosti na horizontalnom nivou, na nivou iskustava koje su važan deo našeg života, našeg formiranja.

Eremire Krasnići: Šta bi se desilo sa vama ako vam ona ne bi pomogla?

Hava Šalja: I ona je jednostavno tražila, ona... Ne, oni su znali da bih postepeno umrla, jer ja sam bila veoma slaba, izuzetno slaba, da više nisam mogla ni da hodam, nisam mogla ni da spavam. Moj organizam više nije prihvatao hranu koju sam jela, ja sam bila... ja bi postepeno umirala. Ali ja bi umrla zbog nedostatka hrane, nedostatka kretanja, zbog... Bila sam potpuno izolovana, nisam imala više šetnje, nije mi više bilo dozvoljeno da idem u toalet, ja bih se jedva istuširala, u stvari, bila sam spremna, čak sam i sama verovala da ću umreti. Ali posle, kada sam prebačena u zatvor u Lipljane, naučila sam uz pomoć drugih žena, bila sam u mogućnosti da ponovo hodam i da... kako da kažem, kao dete koje uči ponovo da hoda. I oni su znali da ja mogu vrlo brzo da umrem i sama sam to osetila, kako da kažem, videla sam to. Ona je samo morala da potpiše da sam ja umrla od srčanog udara ili od... otkud ja znam kako, ali ona nije htela da to uradi. I ona je rekla direktoru da: "Ja ne želim da više ti dovodiš nju u moje odeljenje. Zabranjujem ti da je dovodiš ovde! Ona nije bolesna, vi ste bolesni." Veruj mi, ono što je ona meni rekla, je rekla i njemu, i, u stvari, nisu me više poslali u bolnicu, ali su bili primorani da preduzmu druge mere, i to je bilo da me premeste iz zatvora u Mitrovici.

U stvari, tako se i desilo, u roku od jedne nedelje ili deset dana ili više... ja ne... gubiš smisao vremena dok si u zatvoru, oni su došli i odveli me. Bila sam sigurna da su me šalju u Srbiju, jer sam imala samo još jednu godinu zatvora, ali je to bilo moguće, mislila sam da bi u Srbiji, pronašli bi... Tu sam pomislila... i bilo mi je veoma žao zbog moje porodice. Po prvi put mi je bilo veoma žao, jer je i finansijska situacija bila teška, kao i emocionalno stanje i tako dalje. Ali na moje iznenađenje, oni su me doveli u Lipljan. I tu je bilo, kako da kažem, moja renesansa, ili kao da sam se ponovo rodila, da ne napravim paralelu sa *Riljindja*⁵. Ali tamo sam doživela veoma posebne trenutke. Po prvi put posle tri godine sam videla sebe u ogledalu u čekaonici, gdebi te jedna grupa ljudi uručila, dok bi te druga grupa došla primila. Bilo je jedno prilično veliko ogledalo na vratima i tu sam prvi put videla sebe. Kunem se da sam to vreme bio problem videti sebe u ogledalu, jer nije bilo ni... za mene je to bilo sasvim drugo fizičko lice.

Međutim, Lipljan je bio jedan od najvećih normalnih zatvora tog vremena, jer je bio nedavno izgrađen. Dominirala je više... albansko osoblje je dominiralo, imali su i oni te njihove đavole, i te, ali, ipak, bilo je nešto malo više prostora. Loša stvar u vezi Lipljana je bila da smo bili primorani da radimo. Ja sam nekako sabotirala rad zbog zdravstvenih problema, ali ionako nisam ni bila ubeđena da smo morali da radimo toliko... Međutim, tu su bile i prijateljice, prijateljice su bile zajedno, zatvor u Mitrovici je neuporediv od onoga u Lipljanu na mnogo načina. I ja sam provela poslednju godinu u zatvoru u Lipljanu i puštena sam 19. decembra, četiri godine kasnije, 88. godine, u vreme rudara, u vreme protesta... u vreme koje se zove naše vreme.

⁵ *Rilindje Kombetare* (nacionalni preporod), albanski politički i kulturni pokret devetnaestog veka za nacionalno oslobođenje.

Eremire Krasnići: Kako je bilo nakon što ste oslobođeni, koga ste imali napolju, kako...?

Hava Šalja: Eh... u stvari, ja sam lično više imala problema u porodici, sve u vezi rutine mi je izgledalo banalno, činilo mi se nebitno, bilo mi je čudno kada bi ljudi govorili o malo žetvi, o malim primanjima, o porezima... Ljudi iz sela su ih plaćali životinjama, ljudi bi dolazili tamo i uzimali životinje. Naravno, seljan se brine ako mu se oduzmu više životinja, ili više žitarica ili više pšenice. Ove teme su mi bile banalne posle izlaska iz zatvora. Bilo je... bez obzira da li se nama svidelo ili ne, dogodila se neka vrsta ljudskog otuđenja od društva. Međutim, mi smo imali prijatelje, imali smo prijateljice, imali smo veoma posebnu vezu. Ideal je ono što najviše povezuje ljude. Ponekad pomislim koliko je moja porodica... Ja govorim o određenim okolnostima, ali ipak, moja porodica je bila tu za mene. Podržali su me i za vreme zatvora, imala sam veoma racionalne roditelje, vrlo dobre roditelje, i nisam imala uopšte taj problem. Bilo mi je problem samo što nisam završila maturu u Peći, a onda sam morala da nadoknadim sa ispitima. Direktor zatvora je bio veoma odan vremenu, režimu, on se zakleo da: "Neprijatelj kao ti nikada neće položiti ispite ovde." Ali kao i uvek, bilo je i dobrih ljudi, i ja želim da naglasim ovo. Sećam se da se zahvaljujući dobrim ljudima, stvaraju dobre okolnosti u teškim vremenima. A na moju sreću, direktor [škole] je pozvan na jedan seminar, naravno instrukcije su morali uzeti od onih u Beogradu. I čula sam od sekretara škole, čije je prezime isto bilo Šala, ali on nije bio moj rođak i ja ne znam ni odakle je on došao, ali je bio jako, jako dobar. On... i moj razredni Riza Krasnići, i moj nastavnik matematike i svi ostali nastavnici su bili dobri, svi su bili dobri. I ne znam preko koga, ali su me kod kuće obavestili da bi mogla da se priprelim da dam ispite, dok je direktor škole bio u Beogradu. I u stvari, bila bi u mogućnosti da položim ispite na vrlo uopšten način. U zatvoru je moguće čitati, i naravno čitanje uzdiže čoveka, ali što se tiče sadržaja naravno da sam bila daleko od dobrog učenika koji je mogao da položi ispite tako brzo (smeje se).

Ali kao što sam rekla, napravila sam kompromis sa sobom u tom kontekstu, jer sam često veoma stroga prema sebi, sa svojim principima. Ali, u tom trenutku, znala sam da je jedna od mojih mogućnosti da odem odatle, i dođem u Prištinu, bilo radi studiranja, bilo da se radi stvaranju malo anonimnosti, jer u stvari, bili smo u pratnji bez obzira na to da li se nama to dopadalo ili ne. Neretko automobil policije je bio pred našim vratima. Ljudi su bili ispitivani. Ja sam imala druge priče, za koje bi čoveku trebalo mnogo vremena... mnogo vremena da ih ispriča. Ali... to je bila jedna prilika da se izađe iz provincije u kojoj ti kao... onako definisan kao štiti si definisan neprijatelj naroda, pod navodnicima, bilo bi ti veoma teško da se slobodno krećeš. I u stvari, prihvatila sam dobru ponudu od strane mojih dobrih učitelja, i prošla sam ispite onako površno. Naravno sa izuzetkom [albanskog] jezika, gde sam imala zanimljivu temu o književnosti, nešto. Da... ako se ne varam, bilo je povezano sa poezijom Miđeni⁶ i ja sam volela Miđenija i njegovu poeziju.

I jedina crna [pogrešna] stvar koju sam uradila u životu bilo je prihvatanje diplomskog rada jednog x

⁶ Millosh Gjergj Nikolla (1911-1938), poznat kao Migjeni, je poznati pesnik i pisac rođen u Skadru.

lica, koju je pripremio ovaj gospodin Šala, čije sam ime nažalost zaboravila, on mi je to pripremio, jer ja nisam imala više vremena da priprelim temu diplome, temu maturalnog. I, znam da želim javno reći da mi je žao i da mogu sebi oprostiti, samo iz razloga zato što sam svakako želela da pobegnem iz tog uskog prostora tamo, i dolazak u Prištinu, je posle bila jedna dobra prilika za mene. To je jedini način da opravdam to slepo prihvatanje teme diplome, za koju čak i ne znam ko je napisao, oni su uradili nešto nezakonito tamo. Dodali su prvu stranicu sa mojim imenom, progutala sam tu ponudu sa puno poteškoća. Iako su oni rekli da je to bila formalnost, ali to je bio preduslov da bi se došlo do Prištine. Ali polaganje tih ispita i dobijanje ove čuvene diplome koja nije ni bila moja, su omogućili preduslove da se registrujem na fakultetu. A u stvari ja sam studirala, dok sam bila na fakultetu. Na fakultetu nisam... osim prijatelja, neki određeni ljudi koji su nam pomogli u procesu... u procesu registracije, jer mi nismo posedovali lične karte. Stvari su bili teške zbog dokumentacije.

U suprotnom, tokom studija, studirala sam sa zadovoljstvom, studirala sam [albanski] jezik i književnost. Volela sam narodnu književnost, ali sam volela i rano pisanu književnost. Studirala sam sa zadovoljstvom *Kenget e Milosaos* [Pesme Milosaos], studirala sam ranu literaturu, bila sam veoma zainteresovana za socijalni aspekt rane literature. Bila sam veoma zainteresovana o pre-osmanskom periodu, onda sam želela da sebi dam objašnjenje kakvi smo bili, kakvi smo i kakvi bi mogli biti. Iako je to bio lud period u drugim aspektima života, ali što se tiče studija, uradila sam to sa zadovoljstvom i zato mogu da kažem da sam... sam, uradila sam sa mnogo... Ja sam to uradila mojim vlastitim snagama i od same sebe.

Paralelno sa mojim studijama, koje nisu bile prioritet za mnoge studente, ali za mene su bile veoma važne, jer su okolnosti bile prioritet tog vremena, bio je pokret rudara, koji je imao efekat zemljotresa na more i njegovi talasi su uključili ceo narod u pozitivnom shvatanju. Ja sam i dalje bila u Lipljanu, kada je štrajk rudara i ono Pomirenje krvnih osveta⁷, te njihove ideje i tako dalje. Oni su doveli jedan pokret, ne samo u oblasti politike. Ali kasnije albanci kao da su se pozitivno isprovocirali što se tiče mračnih uglova gde smo bili zaglavljani, kao što su osvete, ali i položaj žena uopšte. I tamo sam bila, bila sam deo mojih prijatelja i mojih prijateljica, bila sam deo protesta, moj šetalište škole otpora je i šetalište protesta, to je šetalište i žrtvovanja je i šetalište vanrednih konfrontacija, to je moje šetalište, naše šetalište. Zbog toga nisi imao uopšte priliku da se osećaš usamljeno, na sreću. Nažalost, mi smo izgubili mnogo prijatelja u to vreme. Bilo je daljih bekstva, kao i ubistava.

Eremire Krasnići: Da li su ovi protesti bili zbog univerziteta, ili?

Hava Šalja: Ne, to je bilo... u vreme Miloševića, ukidanje autonomije, a univerzitet je zatim došao

⁷ Godine 1991. masovni pokret za pomirenje krvnih osveta (Pajtimi i gjakut), pokrenut je među albanskim stanovništvom Kosova. Pokrenut je od strane grupe studenata, bivših političkih zatvorenika, koji su prišli naučnom folkloru Anton Četa i ostalim višim figurama u akademskim krugovima da vode proces. Pokret je pomirio hiljade slučajeva, i ono je postalo pokret za nacionalno jedinstvo.

kasnije. Akcija za pomirenje krvnih osveta koja je počela u februaru '90, stigla je kao logičan tok svih tih.. protesta, u vreme demonstracija.

[Ovaj deo intervjua ispod je realizovan 14. oktobra 2016.]

Eremire Krasnići: Gospođo Hava, možete li nam reći na detaljniji način o političkoj situaciji tokom '90-ih?

Hava Šalja: Da, mogu da vam kažem iz mog ugla, naravno. Ja sam puštena iz zatvora krajem... 19. decembra 1988, nakon četiri pune godine zatvora. I to vreme je bilo ispunjeno mnogim važnim događajima, posebnim događajima kao što su protesti, štrajk glađu rudara. U to vreme, ja sam još uvek bila u zatvor u Lipljanu, ja sam bila u zatvor u Lipljanu tokom zadnje godine zatvora. I, i mi smo naravno, iskusili te događaje i iznutra, mi smo ih pratili, učestvovali smo u njima iz daljine. To je tema koja je bila važna, veoma važna i koja nas je dirnula na poseban način. Tokom mog boravka u zatvoru, postojala je ideja nekih rudara da se oproste neke krvne osvete, ili ideja o praštanu krvi. Ali, smo mi u to vreme bili u zatvoru i nismo imali... zajedno sa vrlo dobrom i vrlo dragom prijateljicom, Akilje Dedinca, razgovarali smo o tome šta bi mi bili u mogućnosti da uradimo iznutra. I mi smo mislili o pisanju pisma i da to nekako pošaljemo napolju preko naših prijatelja i prijateljica aktivista, spolja, kako bi uradili nešto u tom pravcu. Međutim, uslovi su se stalno pogoršavali, i spolja i iznutra. I to je ostala jedino kao jedna želja, jedna tema, ili bolje rečeno naša potreba da nešto uradimo, ali su mogućnosti bile male. Bilo je nemoguće da se uradi nešto iznutra.

Zatim, ja sam bila puštena i to je bila godina '89, sa mnogim drugim događajima, sa protestima (jedna od njih je '90-ih), sa ukidanjem autonomije, sa mnogim ograničenjima, sa masovnim otpuštanjima albanaca sa posla, uz prekidanja prava na obrazovanje. Znači, ovo su bili veoma teški procesi, gde albanac ili ljudsko biće ove zemlje, naš čovek, kako kaže Ćosja, gde mu je sve više i više bilo zabranjeno, i u jednom datom trenutku je postalo potpuno zabranjeno. I vrhunac svih tih događaja je postignut, što je procena iz mog ugla, u decembru, '89, januar-februar '90. Događaji su bili veoma intenzivni, posebno u januaru, masovni protesti širom Kosova, širom Kosova, bez izuzetaka. I ja mislim, cela nacija sa celog Kosova je bila uključena, ne samo geografski, već i u pogledu učešća, starosti, pola, kao i posledica.

I u Peći baš kao i u mnogim drugim gradovima, protesti su se svakodnevno događali, demonstracije u kojima su povređeni mnogi prijatelji, povređeni, ubijeni. U Peći bio je Fatmir, dečak koji je ubijen u demonstracijama, bio je veoma blizu, slučajno, bio je vrlo blizu nas, kad kažem nas, mislim na grupu naših prijatelja i prijateljica. Drugim rečima, tamo gde su ljudi ubijeni, izreka zvuči, gde sam jednom čula ili pročitala: "Rat se ne meri sa jednim ili dvoje ubijenih ljudi." Kada se ljudi ubijaju, možda je slučajnost da samo jedan od njih bude ubijen ili sto, ili se više ubijaju, i dan danas imam emocije. Sećam se tog dana, možda je to nezaboravno zbog činjenice da je jedan vrlo mlad dečak umro u našim

rukama, i mi smo doživeli njegovo ubistvo, njegovu smrt, on je umro, on je izdahnuo na našim rukama.

A zatim su demonstracije bile... sutradan, prekosutra, i dan za danom, u okviru ove nedelje, u okviru ovih dana, dana januara, bilo je... povlačenja pred veoma teškog napada policije, vojske, zatim je i vojska izašla na ulice. U jednom uglu, jedan čovek je došao sa izgovorom da je jednostavno želeo da razgovara sa mnom, on je hteo da razgovara sa mnom o neučestvovanju, ili strahu koji je imao da njegovi rođaci i on, koji su bili u krvnim osvetama, i morali da učestvuju u demonstracijama, i željom koju je imao da ne učestvuje. Želja, u onom smislu na strah koji je on imao da mu se nešto ne desi u demonstracijama i on je takođe rekao svojim rođacima da bolje bi bilo da ne idu na demonstracije. Znači bio je jedan... jedan pravi strah sa njegove strane, iako, iskreno, u tom trenutku, nisam mislila da u tim okolnostima neko ide na demonstracije gde smo mi bili ubijeni od strane režima, sa namerom da nekoga ubije. Ali, postoje šanse, ja sam bila više idealista, verovala sam u ovo, a on je bio manji idealista, možda više realista, ja govorim sada iz ove vremenske daljine. Mogućnosti nisu bile, jer smo se mi povlačili, pokret je bio veoma ograničen i na ovom se ostalo. On je izrazio svoju zabrinutost i mi smo se razišli.

Nakon ove demonstracije se nisam vratila u kući kod majke i oca u selu Raušić, jer ionako smo već nekako bili prepoznati jer smo ranije bili politički zatvorenici. I ja sam otišla kod moje babe i dede koji su živeli u selu Strelc, znači od strane majke, moj deda i moja baka. I kasno u noć, moj otac je došao sa čovekom kojeg sam pomenula, čovek iz sela Berlić, koji je došao još jednom i izrazio svoju zabrinutost i svoj strah. I istovremeno on nas je zamolio verujući da njegova *rreth*⁸ porodica, uključujući i one koji su bili u zavadi, imaju poštovanja za mene kao političkog zatvorenika, za nas kao bivše političke zatvorenike. I on je mnogo verovao da mi možemo posredovati između ove dve porodice za onoliko vremena dok je bilo teško, politička situacija je bila teška, odnosno bilo je protesta i demonstracija.

Eremire Krasnići: Da li je od vas hteo da tražite *besu*⁹ za njega...?

Hava Šalja: Da, on je jednostavno mislio o tome da dobije *besu*, da. On je jednostavno tražio da posredujemo, da dobije *besu*, da ljudi ne budu ugroženi i da se ne desi neko ubistvo među njima, neka osveta. Kažem vam iskreno, i dalje sam bila ubeđena da se ta stvar nije mogla dogoditi, ja sam čvrsto bila uverena da nije postojala osoba koja je mogla izaći i osvetiti se ili ubiti nekoga na demonstracijama iz tih razloga. Ja nisam njemu rekla da ništa neću učiniti, dala sam mu reč da ću se sastati sa svojim prijateljima i sa njima razgovarati o tome. Ali sam to rekla više kako bi ga utešila u

⁸ *Rreth* (okvir) je društveni okvir, ono obuhvata ne samo porodicu nego i ljude sa kojima je pojedinac u kontaktu. Mišljenje okvira je od ključne važnosti u definisanju ugleda.

⁹ Na albanskom običajnom pravu, vera (*besa*) je časna reč, vera, poverenje, zaštita, primirje, i tako dalje. To je ključni instrument regulisanja individualnog i kolektivnog ponašanja u vreme sukoba, i povezan je sa svetošću gostoprimstva, ili bezuslovne zaštite u gostima. U ovom slučaju se odnosi u dogovorenom primirju u zavadi.

tom trenutku, jer još uvek nisam bila ubeđena da to može biti tako. Onda su oni otišli i to je bilo dovoljno za njega.

Sigurno, ja bi nešto učinila, ali apsolutno ne u meri kako se to zaista polse dogodilo. Nakon što su oni otišli, ja sam gledala vesti i ne sećam se, možda, kad bi vratila misli unazad prisetila bi se i vremena, datuma i dana, ali nekako nisam ušla u detalje i možda lično ja nikada neću ući u te detalje. U vestima je izašao u to vreme portparol u vladi Milosevića, znala sam njegovo ime ali imam problema sa pamćenjem imena. I on je rekao: "Oni nisu ubijeni..." Neko je ubijen u Peći, u Dečanima i na drugim mestima na Kosovu je bilo ubijenih. I on je rekao: "Oni nisu ubijeni od strane naše policije i vojske," njihove vosjke, "nego su se primitivni albanci međusobno ubili zbog krvih osveta." To... ako neko pogleda, sigurna sam da je i dalje postoji i ima ljudi koji su čuli za tu izjavu.

I to je bila slučajnost, dolazak ovog čoveka iz sela Berlić, čijeg se imena nažalost ne sećam i njegovih briga, i vesti, i optužbe... konkretno alibi koju je ova osoba stvarala za njegov režim na ovaj način. Bilo je jako neprijatno, pogotovo za mene je bilo užasno neprihvatljivo, to je bila jedna velika diskriminacija, velika neistina, i veoma nehumano. I u tom momentu za mene je bilo jasno da je prva stvar koju ću uraditi sledećeg dana, bez obzira na opasnosti koje bih sutradan mogla da imam u slučaju ode u gradu, u Peć, ja sam bila odlučna, bila sam veoma odlučna, bila sam uverena, bio sam ubeđen, duboko ubeđena da se nešto treba uraditi u tom pravcu. To je potpuno neprihvatljivo za mene, ovo skrivanje, ovaj idiotski alibi režima Miloša i zločine koje je činio u to vreme.

Sutradan sam izašla u Peć. Prva osoba koju sam htela sresti, i zbog koje sam krenula da sretnem bila je Mirveta, tada se zvala Mirvete Drešaj, danas nakon što je u braku ona se zove Mirvete Drešaj Baljiu. Srela sam je u Peći i, i počele smo da razagovaramo, ne sećam se da li je ona pratila vesti ili nije. Sa Mirvetom smo se uvek dobro slagale, mi smo i ranije bile prijateljice, pre zatvora, tokom zatvora, i posle zatvora. Mi smo se dobro razumele, nije bilo potrebno mnogo objašnjavati, i nije je bilo potrebno ubeđivati... ona je smatrala [pomirenje krvnih osveta] kao vrlo značajnu stvar i rekla je: „Videćemo šta možemo uraditi“. Tačno dok smo mi razgovarale o ovoj temi slučajno su došli Brahim Drešaj i Ljuljezim Etemi, slučajno na tom trenutku, jer, u stvari, jer su oni imali jedan zadatak. Oni su izašli da nešto urade, a ako se ne varam da dele različite pamflete. Ili nešto... Sećam se da su imali neke papire u svojim rukama, ali nismo uopšte govorili o tome, jer smo odmah otvorili temu o kojoj sam već govorila, o kojoj smo već razgovarale sa Mirvete. I oni su čuli naše mišljenje i rekli: "Naravno. Ovo je pravo vreme, red je, i mi se slažemo sa time, svakako! "To se samo po sebi podrazumevalo.

A pošto je pokret u Peći je bilo ionako opasan, ali smo mi nekako navikli na opasnost, kako da kažem, i... odlučili smo da odemo negde gde je bilo moguće, gde je blizu i kod nekoga ko je bio, naravno, koji bi mogao biti naš pristalica. I taj neko je bio Adem Grabovci¹⁰, koji je za mene još uvek bio nepoznat,

¹⁰ Adem Grabovci (1960-) trenutno političar i sekretar Demokratske partije Kosova, 1990. bio je

mislim, nisam poznavala Adema od ranije, kao ime da, ali ne lično. Brahim, Ljulj, Mirveta, i ja smo tog dana otišli kod Adema [Grabovci] njegovoj kući, i razgovarali smo i bez sumnje smo se složili. Što znači nije bilo potrebno mnogo se raspravljati, nije bilo potrebno mnogo filozofirati. Jedina stvar koja nas je tog dana preokupirala bila je činjanica da samo naš pokret bez neke vrste diskrecije, bez neke vrste pokrića dovelo bi do rizika da akcija propadne na samom početku. Akcija kao akcija, kao delovanje, mi smo bili ubeđeni da kao ideja, bila je odgovarajuća ideja, i u pravo vreme, to je bio pravi odgovor na optužbe od prethodne noći. Međutim, mi smo mislili da nam je potrebna podrška, čak i ako je to jednostavno bilo za delovanje koje stvara, daje nam priliku da budemo malo diskretniji, da se ne suprostavimo direktno sa policijom, sa vojskom i režimom tog vremena.

I zatim ideja ja bila da pitamo intelektualce, da ih kontaktiramo i pitali smo predsednika *Demokratskog Saveza Kosova*¹¹, ondašnjeg predsednika Imera, profesora Imera Muhadžirija i njegov odgovor je bio: "Ideja je dobra, svakako, bez sumnje, ali mi smo na početku organizovanja i plašimo se da će biti teško za stranku" [njihove političku stranku]. Nakon toga došli smo do zaključka da jedna osoba, koja je poštovana, koja je cenjena, koja ima i nadležnost u *oda*¹², i sposobnost pregovora u oda, je bio profesor Zekeria Cana¹³ i profesor Anton Četa¹⁴, odnosno kao prvi Zekeria Cana. Bio je poštovan, i od naše strane, ali ne samo od nas, mi smo znali za njegovo angažovanje i njegovu literaturu. Onda smo otišli kod profesora Zekeria Cane i kao što smo ga iz tog vremena on je bio veoma impulsivan. On je bio dinamičan, nije bio komplikovan, bio je komplikovan na svoj način, baš kao svako ljudsko biće (smeši se). On je često bio komplikovan zbog činjenice da je bio veoma hrabar i da nama je trebalo malo diskrecije pravo, ali ipak to je bila osoba koju smo mi izabrali. Naravno da to nije bila greška uopšte. On je rekao: "Naravno, ja sam prava osoba, ali jedna prava osoba, jedna osoba koja bi više odgovarala bi bio profesor Anton Četa."

Zatim smo otišli i razgovarali sa profesorom Antonom. Naravno, oni su smatrali da je to izvanredna ideja, to je bila samo jedna ideja, to je bila jedna... to je bila nesumnjiva podrška od svih ljudi sa kojima smo razgovarali. Ali dilema je kako da se to konkretno uradi, jer mi nismo imali nikakve sumnje da je to bila prava ideja i u pravo vreme.

Eremire Krasnići: Kako ste konkretizovali tu ideju...?

Hava Šalja: Mi smo već imali, imali... ja sam dala reč onom čoveku iz ravnice... iz sela Berlić, da ću

¹⁰ u grupi mladih Peći koja je inicirala pokret za pomirenje krvne osvete.

¹¹ Lidhja Demokratike e Kosovës (Demokratski savez Kosova). Prva politička partija Kosova, osnovana 1989. godine. Osnovana je od strane grupa novinara i intelektualaca kada je autonomija Kosova ukinuta. DSK je vrlo brzo postala državna stranka koja je okupljala sve albance, i ostala jedina stranka sve do 1999. godine.

¹² Muška odaja tradicionalnog albanskog društva.

¹³ Zekerija Cana (1934-2009), istoričar.

¹⁴ Anton Četa (1920-1995), folklor naučnik, i vođa pokreta pomirenja krvnih osveta.

učiniti nešto. I na neki način sam bila u obavezi da, ako je negde moralo da se počne, onda da startujemo od ovog slučaja. I ne slučajno počelo je u Lumbard kod Dečana, jer je porodica u neprijateljstvu, jedna od... porodica čiji srodnik je ubijen, bila je porodica u selu Lumbard, porodica Ljeka u selu Lumbard. Zatim smo se mi organizovali, posle razgovora sa ova dva profesora i onda kasnije sa drugim osobama. Takođe kasnije smo se konsultovali i sa profesorom Redžep Ćosjom, bilo je i drugih profesora univerziteta, bilo je i drugih intelektualaca. Krug se i dalje širio u kako da kažem u geometrijskoj proporciji, svi su uradili nešto u tom pravcu. I mi smo odredili dan, ja sam prilično uverena da je to bio 2. februar, ima ljudi koji kažu da je 8. februar. Nažalost, nismo vodili beleške u to vreme, jer smo i sami bili u pokretu. Zatim, bilo je opasno ako ste uhvaćeni i ako ste bili kontrolisani, i nešto vam se nađe, bio bi priveden... problem dobija mnogo težu dimenziju. Ali naš cilj je bio da se naša akcija ne zaustavi. I može biti da je bio 2. februar, za mene je 2. februara, ali to nije toliko bitno, možda je to važno za istoriju, ali za mene to nije toliko bitno. Otišli smo i organizovali, neke prijatelji, 90% od njih su bili politički zatvorenici i pristalice ove ideje i naše pristalice koji su došli automobilima, došli sa svojim sredstvima, kombijima. Znači imali smo jedan traktor, imali smo ponudu da ga uzmemo sa nama (smeje se), jer nas je bilo puno. I taj dan smo otišli zajedno sa profesorom Antonom Četom i Zekeria Canom i negde oko 17-18. ljudi, moguće je da ih je bilo čak i 20 ljudi. I putovali smo tako, mobilisani na taj način. Putovali smo za selo Lumbard kod Dečane. Stalno sam čula razne ideje. Ljudi koji su o ovome čuli, krenulo je od omladine Dečana, krenulo je od omladine Peći, krenulo je... meni se nisu dopadale ova ograničenja, takve lokalizacije. Krenulo je od... slučajno smo bili mi, mogao je biti neko drugi, ali u ovoj grupi je bilo različitih ljudi, iz različitih sredina, različitog uzrasta, različitih polova. Malo je bilo nas devojaka, ali ipak smo bile tu, i otišli smo u Lumbard. Dobro su nas dočekali, po tradiciji otvorili su *ode*, i svi smo seli.

Eremire Krasnići: Kakav je bio slučaj u selu Lumbard?

Hava Šalja: Bilo je ubistvo [u] selu Lumbard. Znači, mi uzroke nijednom nismo istraživali, ali koliko ja znam, tu se radilo sa zemljom ili u vezi vode ili nešto o... zajedničkoj imovini. Nisam sigurna, zbog činjenice jer se mi nikada nismo vratili slučajima u celini, jer nismo hteli da sebi damo za pravo da budemo sudija. Dali smo proglas u ime interesa nacije, u ime naše budućnosti. U ime mladih, u ime perspektive mladih, da se nešto oprost, a ne da se sudi. Mi nikada nismo razgovarali i nikada nismo dovodili u pitanje činjenicu da je zločin je zločin, da je ubistvo ubistvo. Za nas je bilo vrlo jasno da je jedan čovek tamo ubijen, i nesumnjivo da je tamo zločin počinjen. Zatim, tu su bile okolnosti koje su olakšale ili otežale slučajve, ali mi nismo ulazili u to, jer bi naša uloga tada bila drugačije prirode.

Nama su bili jasni razlozi i interesi zbog čega smo tražili da se krv oprost. Iz tog razloga nismo puno ulazili, bilo je rizično, zatim bi se ljudi ljutili, postali bi emotivni, i onda bi se ponovo uzavrela krv i vratili bi se na nultu tačku. Iz tog razloga znala sam da je jenda osoba iz te porodice bila ubijena, ali zbog čega tačno, znam da je u pitanju bila zemlja ali detalje ne znam. Posle mnogih razgovora, posle

mnogo vremena, posle relativno haotičnog razgovora, haotične zbog činjenice da je svako od nas rekao nešto zaredom, svakako iz dobrih namera. Po redu, bez reda, po našem mišljenju mi smo dali neke odgovore, ili smo postavljali neko pitanja i za domaćina, za domaćina je to bilo veliko opterećenje. Ali je i za nas bilo [teret], imali smo naše prvo iskustvo u toj *ode*. Otišli smo sa izvanrednom idejom, otišli smo sa veoma ljudskom namerom, vrlo humanom, veoma patriotskom, ali nismo znali kako se bi to moglo najbolje da se uradi. Međutim, tog dana smo imali veoma važno iskustvo, mi smo videli da kad kolektivno odeš može da bude pritisak, veliki je stres, to je jedan razgovor bez reda, je... Drugi se oseća usamljeno nasuprot svih tih ljudi. Možda se njegovo emotivno stanje ne uzima u obzir. Jednostavno, za nas je bilo jasno da ne bi trebalo da odemo na taj način.

Iz tog razloga postepeno smo počeli da razmišljamo da se priprema i rad u muškim *ode*, unutar porodice, treba biti urađena od strane određenih radnih grupa, odabranih ljudi koji znaju da razgovaraju, koji znaju kako da pričaju, da ne povrede drugog, ali i da se ne spuštaju na niski nivo problema. Sa niskim nivoom problema, podrazumevam: "Nije bio u pravu, bio je u pravu", bez razmatranja toga. Jednostavno smo počeli od toga, mi smo na drugom nivou, to je nivo čovečnosti, ljudski nivo, to je patriotski nivo. Mi nismo smeli da se igramo. I morali smo da izaberemo ljude zato što je bilo slučajeva u kojima je osoba otišla napravila lapsuz, i čuli smo na primer da je neka osoba iz određene grupe bila isterana iz muške *ode*. I mi smo istraživali malo taj slučaj, videli smo i saznali smo da je određena grupa i određena osoba te grupe bila relativno dominantan, relativno diktirajući. Faktički, u to vreme niste mogli otići u kuću osobe koja je izgubila jendog člana porodice i reći mu: "Moraš to uraditi!" To ne ide sa: "Moraš." Iz tih razloga bilo je veoma bitno i odabir ljudi, ljudi koji su bili moralni, kao i moralno pravo da se dočekuju na određeni način. Da, uvek znajući kako da dodirne najbolniju tačku tog vremena kroz razgovor, kroz reči.

Ja i sloboda ove zemlje, sloboda ove zemlji počinje sa mnom, i ja ću uraditi nešto, i ja mogu da uradim nešto za budućnost ove zemlje, jer smo svi u opasnosti. Manje-više ovo je bio moto, moj moto i ne samo moj moto. Dok je drugi moto bio da se oprost, svako na svoj način je definisao prvi moto, ima krvnih osveta za ovoliko ubijenih, 40, krvnih osveta za 40. ubijenih ili ovoliko ili onoliko. Za nas, za mene lično to nije bila ograničena akcija, nije bila... Sa aspekta vremena, mislili smo godinu dana, ali to nije bilo apsolutno. Mi nismo rekli ovoliko ili onoliko, ali na kraju krajeva svaki čovek je imao pravo da kaže nešto i od samog sebe. Nismo se bavili političkim aspektom... naravno da je imalo političku dimenziju, ali nismo se upuštali da li je neko bio u pravu ili ne. Trudili smo se da ako je bilo nekih grešaka, u slučaju da je bilo nemara iz nesmotrenosti, onda smo razgovarali, posavetovali bi ga. Onda smo bili, bili smo u selu Raušić, u selu Raušić je bila jedna devojka koja je ubijena. Bilo je jednom, dve porodice, porodica Mulići koja je obostrano imala ubijenih.

Eremire Krasnići: Kako je bio dočekan Pokret pomirenja krvnih osveta?

Hava Šalja: I...

Eremire Krasnići: Da li je bilo oklevanja?

Hava Šalja: Ljudi su govorili, oni su čuli, rekli su: "Mladi studenti, devojke u *ode*!" To je bilo nezamislivo, trebalo je imati prilično ludo samopouzdanje da bi ušli u muške *ode*. Trebali ste poznavati muške *ode*, trebali ste poznavati muške *ode*, morali ste da je ne povredite, i istovremeno prevazići je, da povedeš sa sobom muškarca ode malo sa sobom, da ga izvučeš iz konteksta ode, i da mu kažeš da je svet širih razmera i da [značenje] muškosti je šire. To je prihvaćeno kao ideja, bez sumnje, ali oni su bili, ljudi su bili skeptični, zbog straha da nije mogla biti verлана, da nije bogla biti izvodljiva. Ali, što se tiče ideje, ljudi su bili, ljudi su bili fascinirani, nismo se suočili otpor ili nedostatakom podrške, nismo se suočavali. Ja nisam sreła koji je rekao: "Okanite se tog posla!" Možda se to čulo u određenim grupama koje su imale interese za posredovanje... koji su napunili svoje džepove tokom desetine godina, oni su napunili njihove novčanike novcem. Ali direktno, ja ne mogu da kažem da je otpor bio rasprostranjen, ali se tu i tamo čulo od nekih ljudi sa određenih interesima potencirala sam u tom smislu da muškarci sa brkovima nisu uspeli da izmire krv... a kamoli mladi.

Ali je akcija se vrlo brzo proširila. Sama činjenica da se ako brzo rasprostila, da se prigrllila kao ideja i mnogi su se pridružili akciji, je dovela do relativno brzog pomirenja krvnih osveta u selu Raušić, gde je veliki doprinos dao jedan moj profesor [albanskog] jezika... moje sećanje je ostarilo, setiću se kasnije, žao mi je sada ne mogu... to je strašno kako je moje sećanje izbrisano, odnosno imena iz mog sećanja... Nimon Aljimusaj. Žao mi je što sam pomenula, jer sam imala poštovanja prema njemu, on je bio moj cenjeni profesor albanskog jezika u gimnaziji. A onda jendo pomirenje krvi u porodici u kojoj je bila ubijena jedna devojčica, onda pomirenje krvi u selu Berljic, koji je zapravo prvo kompletno pomirenje krvi, gde je izgubljeno i ubijeno lice porodice potpuno oprošteno. Znači, u porodici Mulići je bilo obostranih ubistava, ali su se prekinule dalje osvete, dok je tipično pomirenje krvi, kako da kažem, urađeno u selu Raušić.

Možda sam ja za sebe uvek izbegavala slučajeve. Ljudi su obično lokalizovali slučajeve govoreći: "Ja i ovaj slučaj", "Ja i onaj slučaj". Ja se uzašavam činjenice da bi trebalo, trebalo bi mi da ostanem bez pameti jednog dana da bi rekla: "Ja i ovaj slučaj", jer su to bili vrlo bolni i emotivni procesi, od trenutka kada smo počeli sa razgovorom i do oprašta krvi, koliko je veoma idiotski reći: "Imam zasluge za to." To je... za moj um, za moju dušu, za mene kao celine, potpuno je sebično reći: "Ja i ovaj slučaj", „Ja i to" I ne retko sam čula različite verzije, razne priče, različite bajke, ljudi su mi rekli: "Zašto ne izađeš?" "Zašto ne kažeš?" Bilo je veoma teško za mene, upravo zbog činjenice da sam se plašila da me možda neće razumeti ljudi, koji su dali toliko od sebe kako bih ja rekla: "Ti ne govoriš istinu, ja sam ona koja je bila." I ja imam taj problem. Da... zato što je, oni su to uradili, imali smo ideju, mi smo odvojili vreme, to je bio veoma nasilan proces, ponekad je veoma strašan proces. To je bilo... ako bi samo pravda bila u pitanju, često sam sebi postavljala pitanje: "Da li je sav taj bol u redu?" Nismo

smeli da ulazimo duboko na drugim ljudskim nivoima, mi smo se uvek držali višeg nivoa. U to vreme je bilo i ostaće uvek domovina, žrtva prema domovini, za budućnost naše dece, za našu budućnost u celini. U suprotnom, moraš biti veoma sebična ili sebičan i reći: "Mi smo izvršili našu patriotsku dužnost", da smo mi odvojili vreme, ali su oni oprostili krv ili oni su bili uvereni da se to praštanje krvi se radi za interes domovine.

Eremire Krasnići: Kako je pokret funkcionisao?

Hava Šalja: Posle, radne grupe su formirane u regionu Peći, prvo tri radne grupe, zatim je svako sopstvenim doprinosom formirao po neke druge radne grupe. I to se proširilo relativno brzo, i pojasnilo se. Radne grupe su pripremile pomirenja i pomirenja su se kasnije uradile, učešće običnih ljudi se održavala kod nas na ceremoniji pruženja ruke. U stvari, kada su se ljudi okupili, slučaj je praktično bio izmiren. Bilo je neophodno da samo kao vid poštovanja onoga koji je oprostio krv, morali su da dođu i primiti praštaj, recimo, figurativno. I nakon pruženja ruke, *besa*, oproštaja krvi, obaveza radne grupe je bila da ode u porodici ubice da odnese poruku, opraštaj, i istovremeno da ih savetovaju, da bi imali ispravan stav, a ne da provociraju, da ne deluje ponosan jedan ispred onog drugog, i jednostavno prepoznati taj oproštaj kao ljudski čin, kao patriotski čin, čin koji bi takođe obavezio i drugu porodicu da budu veoma racionalni u njihovom ponašanju u selu, kao i u naselju¹⁵ i tako dalje.

[Video razgovor je isečen]

Zatim, naša grupa je otišla u... sa našom grupom podrazumevam sa Mirvetom, sa Ademom, sa Brahimom, sa Ljuljom i ja, to je bio osnovna grupa, kako da kažem. Bili smo... uzeli smo različite zadatke i proširili smo se u drugim regionima Kosova. I, mi, mala grupa inicijatora, smo otišali u Orahovcu u to vreme, sreli smo ljude, naravno to su bili prvi ljudi koje smo sreli u našim krugovima dok je cela nacija bila uključena. U akciji su bili uglavnom prijatelji i porodica bivših političkih zatvorenika, zato što si imao poverenja [u njih], a poverenje je bilo jedan od najbitnijih preduslova. A zatim, odatle smo aktivirali druge prijatelje, i sećam se da je Orahovac bio prvi, onda je sledeća stanica bila u Prizrenu, takođe. Zatim se proširila na Drenicu, na Kosovu, Akilja se pridružila, bila je važna ličnost za okolinu Kosovo Polja a za okolinu Prištine bio je Rahman Dini. On je bio... mnogi intelektualci, možda je potrebno da se napiše ceo jedan spisak ljudi koji su bili svesno angažovani... oni su... oni su se relativno brzo mobilizovali i taj broj se povećavao relativno brzo... dobijen je veliki broj učesnika. I ideja kao takva nije bila, nije više bila ugrožena, jer se veoma raširila i onda smo mi nastavili po ovom principu, radne grupe, pripremu za oproštaj krvi. Opraštaj krvi tokom jedne ceremonije, i ove ceremonije su zatim postale neka vrsta... neka vrsta sastanka, gde i ljudi koji se nisu

¹⁵ *Lagje* u ovom kontekstu znači jedino komšiluk, više konkretno, u tradicionalnom plemenskim seoskim organizacijama albanaca sa severa, to se odnosi na grupu porodica koje dele zajedničkog pretka.

pripremili za oproštaj krvi su dolazili i oprostili krv.

I, vrhunac ovog okupljanja bio je skup 1. maja kod *Verat e LLukes*, gde su verovatno u pravu kada kažu da se okupilo pola miliona ljudi. I mi... planirani broj izmirenih krvnih osveta je bio mnogo manji od broja krvnih osveta koje su posle usaglašene. Gde su ljudi počeli da osećaju moralnu obavezu da urade nešto i to je bila neverovatna slava gde se sećam da nikada nisam videla i doživela narod Kosova koji je bio toliko ubeđen u sebe, sopstvenom snagom, od tog dana, iako smo bili okruženi vojnim snagama, policijom, sa pancirima, sav taj prostor. Postojala je velika opasnost od eskalacije, ali ljudi su bili toliko disciplinovani kao nikada ranije, toliko sigurni u sebe kao nikada ranije, toliko dostojanstveni za oproštaj krvnih osveta kao nikada ranije. To je trenutak koji ja ne zaboravljam, i naravno nije jedini trenutak, ali je vrhunac od ovih ceremonija, kako da kažem, veličanstvenih ceremonija oproštaja krvi.

Eremire Krasnići: Koji su bili govori koje ste napisali, i u vezi kojih tema su bili?

Hava Šalja: Dozvolite mi da kažem nešto, ja sam to rekla i ranije, i ja ću to i sada reći, mi... bivši politički zatvorenici smo uvek putovali, putovali smo sa malim nesigurnim osećajem da ako odemo, mi ćemo se ili vratiti svojim kućama ponovo ili ćemo se vratiti gde smo počeli. Za nas, nismo bili sigurni da neće uhapsiti na putu, zato smo uvek trebali da budemo oprezni, da ne nosimo stvari sa sobom, posebno beleške, jer bi to uvek bio razlog da se oteža naša situacija, u slučaju da bi bili uhapšeni. I to je razlog zbog kojeg mi je žao, ali nažalost ja nisam bila u mogućnosti, i neki od mojih prijatelja i prijateljica nismo imali priliku da vodimo precizne podatke o tome. Ali ja skoro tačno znam koje su teme bile, naravno.

Imali smo... Prvo smo organizovali ove ceremonije na planski način, na primer, u Rugovi, u selu Rugova, opština Has, i na drugim mestima, da im ne nabrajam, mi smo ih planirali, jer je naš cilj bio da se podigne svest ljudi, a istovremeno da se nekako mobilišemo u unutrašnji svet čoveka u to vreme. I onda, zatim su te ceremonije pretvorene u apele, kao vođenje beleški gde su ljudi pokazivali svoju *burrëri*¹⁶. Na primer, bilo je planirano da kod na *Verat e LLukes*, bilo je određenih slučajeva koje smo pripremili. Tu su bili pozivi, oni su zapravo bili usmeni, i mi nikada nismo pismeno pozivali ljude, ali su ljudi došli, došli su sa ženama, sa muškarcima, sa starcima, sa mladima, sa decom, sa porodicom. Neverovatno, neverovatno!

Ja se sećam i mislim da je akcija donela sa sobom viši nivo civilizacije. Postoje mnoge dimenzije i naravno razni ljudi su govorili i o različitim aspektima i dimenzijama akcije, ali mislim da je tu muškarac *ode*, tu žena kuće, tamo... prešla se i sama naša granica, mislim, naša granica, muškarci su stvorili prilično teško ograničenje za sebe u muškoj *ode*. Žene su imale neku granicu koja je

¹⁶ Doslovno: muškost.

vremenom... dajem sebi za pravo da to čak nazovem samo-ograničenje, prva žena je smatrala činjenicu 'ostati kod kuće' normalnom. A onaj čovek ko ostaje kod kuće sve vreme više ne veruje u njegove snage da može ići napred. Te žene, ti muškarci, ti ljudi su izašli iz *ode*, oni su izašli iz kuće, oni su videli, oni su čuli, videli su veliku silu koja može da se prevaziđe, i naravno svako može prevazići sopstvene granice, i naravno da onda mogu prevazići i granicu neprijatelja. I ta sila, ova emancipacija ostaje u mom sećanju i naravno ostaje u sećanju naroda. Tada često tokom rata, kada sam videla žene na televiziji ili... tokom raznih prevoda, kada sam prevela za žene koje su došle same sa svojom decom u brda, na... možda minska polja, na teškim područjima. Ali one su došle i bile su odlučne, rekla sam, možda je to bio izazov u to vreme, kao da su žene testirale svoju snagu koju su onda i realizovale, kako da kažem, nosili su je sa sobom za vreme rata. Sećam se, ovo je neka vrsta izazova, kako da kažem, za sebe.

Možda, u ovom trenutku je važno da se kaže nešto, nešto posebno. U to vreme, prilikom ulaska u muške *ode*, muškarci, manje-više sam videla da je taj kruti svet *oda* malo počeo da se kreće. I ne retko, kada je došlo blizu do dobijanja jednog: "Da," da će krv biti oprostena, tu se osetila neka vrsta straha među muškarcima, koji kao gube redosled u muškim *ode*, kao da, kao da je to je neka vrsta [situacije] kada se čovek plaši da se čak i pomeri, ne zna šta će se posle desiti. *Also* [nemački: prema tome] drugim rečima, bilo je slučajeva u kojima su muškarci rekli: "Videćemo do sledeće nedelje." Na primer, u jednom slučaju, u selu Isnić, je rekao: "Pomirenje je skoro gotovo," ili "Reč pomirenja je data." I muškarci su zatim rekli, muškarci iz *ode* su rekli da čak i ako mu oprostimo, moguće je da se žena žrtve i njegova deca neće složiti i mogu zgaziti našu reč, našu besu. I, sećam se da sam sedela pored Mirvete i... *also* [nemački: prema tome] drugim rečima, između Mirvete i profesora Antona Četa, i ja sam tiho pitala profesora Antona: "Da li bi ja i Mirvete smele da idemo kod žene, ako je to toliko važno za njih?" I to je i za nas naravno bilo važno, ali, ovo je prvi put kada su muškarci počeli da nekako izbegnu redosled *ode* i nismo znali do koje mere je to strah muškaraca ili *ode*, ili do koje mere je to bilo jedino izgovor da ne daju poslednju pozitivnu reč. I on je rekao: "Ljudi, imamo dve *burrneshe*¹⁷, dve studentkinje," baš kako je profesor Anton znao to najbolje da kaže. On je rekao: "Mi bismo želeli da vam olakšamo, mi bismo želeli da pošaljemo njih dve da razgovarju sa ženom, kako vi ne bi nosili taj teret sa ženom žrtve."

I mi smo otišli tamo po prvi put, otišli smo... bilo je još uvek pre skupa kod Verat e Llukës. I mi smo otišli kod žene, a ona njena svekrva je hodala u krug, ona je bila zabrinuta, na kraju krajeva ona je bila majka sina kojeg je izgubila, i onda smo mi nju molili. Ja sam joj rekla da: "Nas su muškarci poslali ovde", u stvari mi smo se igrali reči zato što su nas poslali muškarci da razgovaramo samo sa ženom i isključimo svekrvu iz razgovora, jer razgovor ne bi bio toliko detaljan. Ali mi smo joj rekli da mi moramo da razgovaramo nasamo. Naravno da se to njoj nije dopalo, ali nije ništa rekla, bila je

¹⁷ Albanski izraz *burrnesha* bukvalno znači muškost, ali može da se odnosi na pokazivanja ženske hrabrosti, duhovnosti, ili opšte ignorisanje društvenih uloga koje često ograničava učešće žena u javnom životu.

ljubazna i mi smo ostale same. I mi smo se suočile sa ženom.

Eremire Krasnići: Šta ste joj rekli?

Hava Šalja: Rekli smo joj da su se muškarci složili, ali su zabrinuti da se vi možda nećete složiti i kada tvoji sinovi odrastu oni mogu [da se osvete], ako se njihova majka ne slaže, onda je to polu-pomirenje. I mi smo počeli polu-pokret sa rečima i ona je rekla: "Ne, ne želim da ostavim svoju decu u neprijateljstvu. Moja deca su mala, ako su muškarci rekli tako, i danas se nešto radi u vezi budućnosti naše dece", jer smo razgovarali malo i o drugoj vrsti budućnosti za Kosovo i budućnosti svoje dece i svake dece na Kosovu, ona je rekla: "Onda što se mene tiče, i ja dajem reč baš kao i oni muškarci tamo" (osmeh).

Mi smo otišli tamo i rekli smo im da je ona dala svoju reč i da ne želi da raspravlja u vezi sa vašim mišljenjem, to je bila neka vrsta diplomatije. Ali onda su nas iznenadili jer nisu ponovili njihovo "Da" za koju smo mi smo se nadali da će oni to i reći. I profesor Anton im je rekao da imamo novu situaciju, molimo vas da razmislite do sledećeg susreta, a sledeći put se nadamo da ćemo dobiti 'više muški' odgovor. I sledeći put kada su došli na Verat e Lukes oni su im oprostili krv. Jedan ovakav slučaj, samo da bi ilustrovali situaciju.

Još jedan slučaj, kako bi se ilustrovala situacija, kada se uzme u obzir uloga žene i prevazilaženje ove granice koju smo mi često postavljali pred sobom ili zbog socijalnih okolnosti, političkih okolnosti, stvorila su se takvi statusi. Imali smo jedan slučaj u selu Morina, i otišli smo zajedno sa Musom, Musa Beriša, jedan od naših najboljih prijatelja, aktivista i od prvog susreta. I morali smo da idemo poprilično uzbrdo, bilo je veoma teško da stignemo do tamo, ali smo oboje otišli. I starac je rekao: "Sa mnom ne treba i nemorate da razgovarate uopste. Uveren sam da krv treba da bude oprostena, ali on je brat moje supruge, nije do mene, ni prema Kanonu¹⁸, niti po zakonu, da oprostim ili ne oprostim krv brata moje žene. Ali moja žena je", rekao je: "u svojoj sobi," ispratili su me do tamo, i on je rekao: "I da vam iskreno kazem, ona se razbolela od kad je saznala da ćete vi doći ovde." I ja sam ušla unutra i ona je stvarno ležala na krevetu i ona je bila umorna, tužna. Rekala sam da sam došla, ona je rekla: "Da, znam i moja ćerka mi je rekla" njena ćerka je bila učiteljica i ona je tog dana bila u školi, radila je kao učiteljica.

A ja je pecnem malo rečima, bilo mi je žao, ona je bila umorna, kao i tužna, bilo joj je više muka od tuge nego što je bila stvarno bolesna. Ali, bilo mi je jasno da sam morala drugačije da razgovaram sa njom i ona je rekla, odjednom je malo pokušala da skrene sa teme, da bi napravila digresiju od teme, i ona je rekla: "Kako ste prošli putem?" Rekla je: "Pošto ove zloće preprečavaju put velikom broju ljudi," u smislu da im otežavaju put. Rekla sam: "Oni imaju svoja posla, a mi imamo naša posla." Rekla je:

¹⁸ *Kanun*, običajno pravo, nepisani zakon koji reguliše sve aspekte života u planinskim oblastima severne Albanije, Kosova i Crne Gore. Pismena verzija, Kanun Leke Dukadjinija, sačinjena je od franjevca Štjefen Đećovi u 1910-1925.

"Da. Ali je teško za mene jer imam i drugu sestru, imali smo samo jednog brata jedinca¹⁹, a sada nam je zatvoren," oni su bili iz kruga Dečana, "I naša *gjini*²⁰ rod je zatvorena, za nas ne postoji ništa koje je više tragično, vi znate čak i sami kako je jedna ćerka bez roda." I ja sam joj rekla: "Da, naravno da znam, zato smo došli ovde, znajući da je to nešto teško, jer kada bi stvari bile lake, onda ne bi bilo potrebe da mi dođemo ovde." Ali, rekla sam: "Želim da vam postavim jedno pitanje na koji želim da dobijem tvoj iskreni odgovor (od srca)." Pitala sam je: "Šta ako bi tvoj brat bio živ danas, bar na jedan trenutak, kad bih mogla da mu dam svoju dušu i da njemu omogućim da mi da jedan odgovor. I kad bih ga danas pitala: „Da li bi radije bila njegova krv... Da li bi radije oprostio sopstvenu krv u ime budućnosti ove zemlje, ili ne bi oprostio krv i nastavio biti bez časti? Kako mogu krvne osvete ostati neoprostene i nepoštovane danas? "A ona... {stavlja ruku na njenom obrazu} Sećam se, ona je naglo ustala iz kreveta, ona je zapravo sela i: "Ah", rekla je ona: "Stavili ste me u teškom položaju", rekla je ona: "Ali kunem se bogom, bio je hrabar momak, on je bio sokol momak." I sad se naježim kada se kada se setim tog razgovora. I ona je rekla: "Ja sam sigurna da bi on oprostilo svoju krv." I bio je momenat tišine između nas, i ona je rekla: "Vidi ćerko moja, idi. Uzmi svog prijatelja i idi svojoj kući. Ja ću razgovarati sa mojom sestrom. Ćerka mi je rekla: "Kada budem dosla kući, želela bih da čujem nešto dobro od tebe," njena ćerka, učiteljica. Ona je rekla: "Ovaj slučaj je završen." I onda nas je ispratila do njihovog dvorišta, onda se pozdravila samnom i sa Musom. Ona koja je bila veoma bolesna, neočekivano joj je u tim teskim momentima stigla snaga (smeši se). I posle je njena ćerka došla iz sela Morina i oprostila krv kod Verat e LLukes.

Postoje mnogi mnogi slučajevi koji bi mogli biti ilustrirani, ali sam u ovim slučajevima videla da ljudi mogu i imaju snage da prevaziđu svoje granice, kao što sam rekla, biti žena ili biti samo muškarac ode ili jednostavno biti muškarac ili biti devojčica. Znači, sa svih strana se prevazišlo ograničenje naroda i nastala je jedna veoma velika sila koja je prevazišla zatim i geografske granice ili, bolje rečeno, političke granice Kosova. Onda se akcija proširila u albanskim zemljama, u Makedoniji kao i u Preševu i Bujanovcu. Mi smo imali prijatelje svuda. I u Crnoj Gori, i tamo je bio jedan vrlo karakterističan slučaj porodice, ne nije bila asimilovana porodica ali je imala jednu zastavu na dnu sanduka. Svaki slučaj je ilustrativan na svoj način ali i svaki slučaj je bio ilustrovan istim konceptom to jest pričom. Ljudi su shvatili da cilj nije bio ličan, ne pojedinačan, ne samo uski interes, ali to je jednostavno budućnost koja je trebala da bude drugačija od onoga što smo doživljavali u to vreme.

Eremire Krasnići: Šta se govorilo o krvnoj osveti u *ode*, da je ona tuđa... jer se neko vreme smatralo da je to bilo tuđe, ili nam je to ostalo od...?

¹⁹ Turski: Hasret, čežnja, žudnja za. Albanci su prilagodili ovaj izraz za dete jednog pola koji je jedini među decom suprotnog pola u porodici. Ovo dete je obično dečak nakon mnogih devojčica i tretira se na poseban način od strane roditelja i rodbine.

²⁰ Ćini (*Gjini*) je albanski termin koji se odnosi krvne srodnike žene iz kojih je ona došla, ili rođaci udatih žena.

Hava Šalja: Ovo je rečeno više od strane ljudi koji su bili obrazovani, i da, dobro je bilo to što je rečeno. Ali, dozvolite mi da vam kažem iskreno, ja nisam čula od nijednog koji je bio unutar problema, osveta se nije smatrala kao tuđom. Rečeno je da je krvna osveta bila tuđa, ali ja lično ne mislim da je krvna osveta bila tuđa. Krvna osveta je bila tuđa u smislu da su stvorene mnoge okolnosti od strane ljudi da bi ubijali jedni druge. Na primer, bilo je mnogo zemlje koje nisu bile precizno postavljene, koje je moje vlasništvo i koje je tvoje u tom smislu. Bez sumnje, trenutni režim tog vremena je stvorilo puno okolnosti, bila sam veoma ubeđena da su, okolnosti su bile veoma neprijateljske. Okolnosti su nastale u trenutku kada čovek u odsustvu zakona, u odsustvu pravde, ljudi su činili samoubistva. U to vreme je bilo ubistava i u zapadnoj Evropi, ja onda pročitala razne Kanone, bilo je svašta, ljudi su se ubijali čak i u Engleskoj, ljudi su se ubijali čak i u Francuskoj, kao i u Nemačkoj u srednjem veku, kada zakoni nisu još funkcionisali. Baš kao što su zatim državni zakoni radili u vreme civilizovane Evrope. Znači, ubistvo se događa tamo gde postoji nedostatak pravde, tamo gde pravda nije pravda, koja nije jednaka za slabe, za jake, za bogate, za siromašne.

Ali, tako je rečeno, i možda su vremena bila takva koja su tražila da to tako bude rečeno. Nisam ja to tako rekla za sebe, rekla sam da smo svi dužni da uradimo nešto u vezi toga, za mene je baš ovo bolno, važno je naglasiti činjenicu da smo i mi ušli unutra, možda činjenica da smo rekli osobi: "Shvatamo tvoj bol, totalno se osećamo kao u tvojoj koži, ja sam potpuno... spremna sam da hodam na tvojim cipelama, iako je možda nemoguće da se oseti bol drugog coveka." Solidarnost, solidarnost za bol je odigralo veoma važnu ulogu. Moram da kažem da se čovek osetio razuman, vi ste znali njihov bol, ti si nosio tu osobu sa sobom, dali ste im snagu, uzdigli ste ih iznad njihovog bola i rekli ste im: "Bol je razumljiva, bol može biti izlečena, može se olakšati, moguće je da se dobije skroz druga smisao ako uradimo nešto protiv daljih ubistava." I ja imam snage da uradim takvo *burreri*²¹.

A onaj moto koji je bio veoma važan je: "Samo oni koji su pravi muškarci, koji su jaki, koji imaju dovoljno ljudskosti imaju snage da učine takav veličanstveni čin." Ne muškarci, na neki način je govoreno, ne direktno, govorilo se, oni koji su muškarci, a ne u smislu muškaraca kao pol, ali muškarci u pravom smislu kao što znači muškarac *ode* [*oda* je mesto gde muškarci razgovaraju o ozbiljnim stvarima] – ljudi sa karakterom, ljudi sa moralom, ljudi sa visokom svešću, ljudi koji su bili spremni da se žrtvuju, ljudi sa patriotskim osećanjima, to su bili oni koje smo zvali muškarcima. I oni su ti koji su pružili ruku pomirenja.

Sećam se jednom na jednom mestu, ja ne želim da imenujem selo, iako sam jednom javno rekla, mi smo razgovarali, pričali, i pričali, i pričali i onaj muškarac je rekao: "Ne! Neću oprostiti!" I profesor Anton, nikada neću zaboraviti, on mu je rekao: "Ja razumem da vi nećete da oprostite", a on je rekao, "E, pa," u tom smislu da mu je laknulo što ga razume. On mu je rekao: "Ja razumem da vi ne možete oprostiti, jer je potrebno imati veoma veliko *burreri* da bi danas bio u mogućnosti da oprostiš," I onda

²¹ Doslovno: muškost. U ovom slučaju, čin hrabrosti.

je začutao i onda nije... to više želeo ni da raspravlja, on je shvatio šta to znači. I on nije išao dalje, i ostavio mu je jednu poruku, znači, vi ćete samo oprostiti krv ako imate snage, ako imate *burrëri* o kojoj sam malo ranije govorila o značenju *burrërie*. Drugim rečima, bilo je jasno ko će oprostiti krv. Ne opraštanje krvi u to vreme, i u tim okolnostima je bilo za mene i za mnoge druge, neka vrsta sebičnosti. Iako razumem bol ljudi, ali ti bi izašao na ulice i bio bi ubijen na ulici i ne bi imao kome da se osvetiš od policije, od vojske, bili bi ste uhapšeni, bili bi ste mučeni, vi biste bili... bili bi ste dovedeni do ivice vašeg života i kome bi ste se osvetili?

Jedina osveta je bila borba za dostojanstven život. Ljudi koji nisu imali snage da oprostite krv, imali su sopstvene probleme, imali su problem sa sobom, nisu imali nikakvu moć. Iz kojeg razloga? Svaki slučaj se može pogledati pojedinačno, ali ipak, generalno većina ljudi su iskazali snagu i uradili izvanrednu *burrëri*. *Burrëri* koja je prevazišla mnogo mnogo toga, osim one definisane *burrëri* muškaraca u muške *ode*.

Eremire Krasnići: Kada je akcija počela, vi ste se raštrkali i na druga albanska govorna područja. Da li ste i vi odlazili tamo?

Hava Šalja: Da, odlazili smo. Na primer, mi smo delili, ne u strogom smislu reči, ali se to podrazumevalo da će neko ići u Crnu Goru, neko u Makedoniju, neko će otići u Preševo, neko u Bujanovac, neko će ići u ovu oblast, neko... U zavisnosti od teških slučajeva ili inicijativa, osetila se potreba za nekim ko je imao iskustvo i neko ko je počastvovan u... sećam se u visoravni Golaka²², otišli smo tamo jednom sa Akilje Dedinca, Rahman Dinijem i još jednim prijateljicom koju je Akilja više poznavala, žao mi je ali se ne malesia sećam se kako se ona zvala. Rahman Dini je umro odmah posle rata, bio je učesnik rata. On je bio izvanredna osoba, osoba bez političke sklonosti, bez partije bez... jednostavno jedna patriotska osoba. Išli smo u Golak, u jedno selo Golaka. I, tamo je bilo... ostavili smo kola dole i otišli smo tamo gore i razgovarali i doček tog domaćina te kuće je bio vrlo interesantan.

On je rekao: "Dobrodošli, jer nikada niste znali da pogodite u koje vreme da dođete, ali ste danas uspeli." I mi smo počeli sa tim ceremonijama: "Kako ste, kako ide?" A on je rekao: "Ne morate da mi kažete ko ste, jer ja znam ko ste." i rekao je: "I da ti kažem nešto. Došli ste u pravo vreme. Nije da nije bilo dobrih ljudi koji su bili kod mene u *ode*," pa je rekao: „Nego ili su mi došli dobri ljudi u loše vreme ili su mi došli pogrešni ljudi u pravo vreme.“ On je rekao: "I niko od njih se nije uklapao, oni nisu pronašli pravi trenutak. Vi ste došli u tačno vreme", rekao je on: "Dobri ljudi u dobro vreme." Nikada neću zaboraviti! To je bilo nešto, neka njegova izuzetna artikulacija. Razgovarali smo i približili smo naša gledišta i on nas je ispratio. Naravno, nijedan slučaj se nije izmirio iz prvog pokušaja, ali si na neki

²² *Malesia e Gollakut* je planinsko područje u istočnom delu Kosova, i južne Srbije, koja se graniči sa Lapskom oblasti na zapadu.

način na prvom sastanku manje-više mogao znati da: "Dobar dan se po jutru poznaje", što narod rekao.

Nakon toga nas je ispratio dole, napolje i on je imao... mi smo, moram da kažem još nešto. U većini slučajeva, godinu dana zaredom, u mnogim slučajevima smo uglavnom bili gladni i žedni. Ovo moram javno da kažem, da kažem, da ilustrujem ovim slučajem u Golaku. Kada smo izašli napolje, on je rekao: njegove ovce su bile na brdu i samo radi razgovora, ja mu kažem: "Imaš dobre ovce", rekla sam mu: "Da li sirite masni sir ili nemasni sir?" A on je rekao: "Gde se ti razumeš u ovo..." "Ne [ispravljajući sama sebe]"da li prodajete masni sir ili nemasni sir?" rekao je: " Gde se ti razumeš u ovce", rekoh, "Kad sam bila mala, ja sam odrasla uz ovce. Nisu mi se mnogo dopadale, ali smo prodavali masni sir, dok smo posni sir jeli kući. Kao šala, ali je ustvari bila istina. Život u velikim porodicama nije uvek bio tako kako se činilo, i on je rekao: "Ha, ti znaš šta je masni sir?", Rekoh: "Da, mi smo ga jeli ponekad, ali takodje i prodavali." I on je rekao: "Sačekajte malo." i on je pozvao svoju suprugu na njeno ime i rekao: "Moja žena je stavila hleb u *ćerep*²³, i hleb je vruć. Vi nećete ići nigde a da ne uzmete parče vrućeg hleba sa posnim sirom, jer ja ne prodajem sav naš posni sir." I on nam nije dao da idemo i brzo je otišao, podelio je veliki hleb na četiri dela, jer nas je bilo četvoro. I on je stavio po jeno parče posnog sira, posni sir je onaj koji je nemasan, i jr vrlo je dobar, vrlo je ukusan.

I mi smo tamo jeli i nastavili dalje, Rahman bog da mu dušu prosti je rekao: "I ako nikada nisi video neku korist od tvojih koza, danas smo mi videli tu korist." (smeje se). Mi smo tog dana jeli posle dugog vremena, i ne retko smo bili gladni i žedni, ali smo, svremena na vrenme, ljudi su, kada smo prošli kroz njihova sela su nam dali nešto za poneti. Ili su kuvali kao što je slučaj kod Verat e Llukës gde je celo selo dobrovoljno kuvalo, ili su samo čuli da smo bili tamo, na primer, u Istoku, čuli su da smo bili tamo. Kada bi izašli, ljudi su nas čekali sa pitom, sa stvarima koje su oni imali... svi su doprineli na svoj način. Ali, sećam se, ne retko bilo je stvarno, mi bi smo ostali gladni bez jela i pića. Posebno zbog policijskog časa koji je počeo u osam sati, imali smo priliku da odemo kod nekoga da jedemo večeru ili da se vratimo kući, bilo je prilično teško. I ovo je bila jedna od činjenica.

Eremire Krasnići: Iz kojeg razloga, mislim gde su oni našli motivaciju da oproste krv, jer nisu živeli na Kosovu pod pritiskom Srbije? Koja je bila njihova motivacija?

Hava Šalja: Vi govorite o ljudima van Kosova?

Eremire Krasnići: Da.

Hava Šalja: Bilo je osećaja, nacija je bila tu, nacija je bila kompaktna, postojalo je patriotskog osećaja, osećaj domovine, osećaj da moramo biti ujedinjeni, mi smo ujedinjeni, ali smo i nepravedno podeljeni. Često se govorilo u različitim kontekstima da je narod kao jedna reka, kada se kreće, kreće

²³ Qerep, posuda od gline, korišćen je da se peče hleb u kaminu.

se u celini, ne može se reći: "Neka ovaj deo ostane sa strane." I ovako je bio i narod, deo albanskog naroda u to vreme, još uvek u Jugoslaviji.

Eremire Krasnići: Kako je ukratko akcija za pomirenje krvnih osveta usaglašavana?

Hava Šalja: U stvari, mi smo mislili da akcija pomirenja krvnih osveta traje još godinu dana sa uslovima stvaranja nove svesti, uz uslov davanja jasne poruke, ne više uz krvne osvete. U cilju stvaranja još jedne vrste kulture za pregovore o problemima, nismo jednostavno išli za krv [krvnu osvetu]. Razgovarali smo o mnogim drugim stvarima, razgovarali smo o životu, o nestašicama, o mogućnostima. To je bio mnogo više kompletan postupak od... bilo je mesta gde smo otišli na opraštanje krvi i mi bi smo pričali isključivo o krvi, pričali smo o budućnosti pričali smo i o aktuelnim političkim okolnostima, o, o ograničenjima, o nepravdama, o novim mogućnostima koje bi imao naš narod morao imati ako se jednom oslobodi, za naše prilike, kao narod, za naše veštine, za miran život.

Primitili smo, često smo suočili i sebe i ljude sa kojima smo razgovarali sa nemogućnostima koje imamo i sa mogućnostima koje bi mogli imati, dok smo više pomenuli naše mogućnosti, nama nedostaje ništa, ne postoji ništa što imamo manje od drugih naroda, ali su nam samo okolnosti drugačije. Nedostatak obrazovanja je posledica okolnosti, na primer. U suprotnom, mi smo isti kao i svaki drugi narodi. Znači, na neki način smo digli samopouzdanje od osobe sa kojom smo razgovarali i jedno... Čak smo promovisali novu svest za nas same danas i našu budućnost. To je razlog zašto sam to nazvala jedan napredni pokret, a sa napredovanjem ne mislim samo na žene, nego mislim i na muškarce, kao, mislim o tome uopšte.

Eremire Krasnići: I kako... šta se dogodilo uz ovo sveobuhvatno učešće građana? Da li je došlo... kada se pomirenje krvnih osveta zaključalo, da li se primetila neka nagla posredna promena, neko olakšanje?

Hava Šalja: Akcija nije završena na strogom načinu. Na primer, kako da kažem, akcija je započela 2. avgusta, '90. godine, počela je 2. avgusta, '91. godine. Akcija nije zaključana na naglašenom načinu i počela je ona druga faza koja se još uvek zove problematična, posebno na Balkanu, politička strana, politička dimenzija akcije pomirenja krvnih osveta. I sećam se da je to bilo tačno tamo gde je malo počelo da se primećuje izopačenost, ja ne želim da kažem da posle toga nije urađen dobar posao. Apsolutno svako pomirenje krvnih osveta ima istu vrednost kao i svako pomirenje koje je u to vreme urađeno, ali kao da su počeli: "Ne to sam ja uradio", "Ne, to si ti uradio," "Ne to je stranka uradila," "Ne to stranka nije uradila," "No ovo," "No ono." Ja sam kao osoba bila pod pritiskom da proglasim da se to postiglo sa inicijativom ove stranke, a sdruge strane druga stranka je bila protiv toga, i rekla sam: "Ne". Apsolutno nije bilo istina da je akcija bila inicirana od strane jedne stranke.

Mi smo bili, ja nikada nisam bila [član] bilo koje stranke nakon zatvora. Jednostavno sam imala svoj

politički stav, osetila sam se ograničenom u raznim političkim strankama, na kraju krajeva svako ima pravo da se oseća tako. Ali ni ostali nisu bili u različitim strankama i potpuno je lična stvar ko se gde nalazio. Ali sam ja bila ubeđena, i bila je istina da akcija nije bila vlasništvo ili terminant bilo koje političke stranke, apsolutno. To je jednostavno bila sveobuhvatni nacionalni pokret svih ljudi različitih političkih mišljenja, od različitih političkih stranaka, bez bilo kakvih političkih stranaka. Crkva i džamija su bile deo toga, savesni ljudi, ljudi koji su voleli, koji su voleli da čovek bude slobodan u ovoj zemlji i slobodu ove zemlje.

Zato ne mogu da dozvolim sebi da kažem da ovo ili ono, on ili ona imaju više ili manje. Svako od nas je dao svoj maksimum i da to maksimalnost je ono što nas čini svim jednakim. Ako sam ja mogla da uradim nešto više, dok je neko drugi možda uradio nešto manje od mene, ali to je za tu osobu bio njegov maksimum, i to je za mene isto. Oni su dali svoj maksimum kao što sam dala svoj maksimum. Onda sam napustila Kosovo u avgustu, '91. godine i znam da su počeli da se u to vreme održavaju sastanci. Naravno da je cilj bio da se sistematizuju stvari, bilo je potrebno činjenica, ja razumem te stvari, ali sam imala utisak da je postojala politička klasa u kojoj su se odrazile tendencije, bes i pohlepa. Nije dominiralo, ali manje-više je bilo zabune. To je bilo nešto što se dogodilo paralelno sa samom akcijom. Čula sam kasnije, nisam bila svedok daljeg pomirenja, ali uvek je bilo ljudi, u određenim grupama koji su pomagali, i koji su imali uticaja.

Sigurno još uvek ima, naravno, svakako to je ljudski čin, ja sam bila ubeđena da, bila sam ubeđena da je poruka bila jasna. Pokret je bio čist i nema potrebe da se vratiš... čak ni minimalno, nekoj vrsti tendencije da personalizuješ akciju ili da to prepisuješ sebi ili bilo kome drugome. Bila sam tada a i dalje, ubeđena da je akcija bila sveobuhvatnog karaktera, ona je odigrala svoju izuzetnu ulogu u mobilizaciji ljudi, na savest ljudi, i emancipaciju naroda, i dan danas imam tu pomoć, i tada sam je imala.

Eremire Krasnići: Da li je među vama bilo aktivista koji su bili progonjeni? Možete li nam nešto reći o ovom aspektu?

Hava Šalja: Hm, Nurie Zeka je zapravo moja sestra od tetke. Slabo sam poznavala Naser Veliju, vrlo slabo, ako se ne varam srela sam ga jednom, nisam baš sigurana u vezi toga, više imam... ako se ne varam ja sam ga srela u Peći, ali nije bitno. Ona je, oni su otišli, odnosno su oputovali za Švajcarsku, sa automobilom Nasera Veljijaja. I u to vreme, vreme akcije za pomirenja krvnih osveta je kao kuća sa mnogim krivinama. I pored te velike krivine, takozvane Ankcija za pomirenje krvnih osveta bilo je i drugih krivina koje su se dogodile, raznih pokreta kao deo pokrreta u to vreme.

I jedan od tih pokreta je bilo angažovanje ljudi koji su istraživali, da bi definisali situaciju... u kojoj je u

tom trenutku bilo aktuelno trovanje²⁴, trovanje studenata i učenika. To je bilo jedno poglavlje u okviru ovog velikog poglavlja. I koliko sam ja upoznata, Nuria je imala neke podatke iz jende bolnice ili od različitih bolnica, različitih analiza pojedinih studenata ili otrovanih ljudi. I, oni su otišli sa nadom da bi te analize bile bolje ispitane u Švajcarskoj i da će se saznati nešto više o tome, jer je neko to nazivao kalo kolektivna histerija, neko je to nazivao ruski otrov, neko je to zvao... Bila je to jedna nedefinisana situacija, takođe je bila jedna vrsta traume. I oni su imali saobraćajni udes u Beogradu. Rečeno je, napisano je, rečeno je, čulo se da se udes namerno dogodio. Za mene e bilo važno, bez obzira na način na koji je udes izazvan, Nuria, za Nasera znam vrlo malo. Za Nuriu, ona je bila član akcije za pomirenje krvnih osveta. Krenula je za Švajcarsku kod brata i imala je te stvari sa sobom, o kojim sam ti pričala, sa željom, sa nadom da bi mogla da saznam nešto više o tim stvarima. To je sve što znam i sve što mogu da kažem o sebi.

Ali naravno, bez obzira da li je to Nurija, ili je Hava ili je Ilirja ili bilo ko drugi sa bilo kojim imenom. Ako si ti bio progonjen, bio si aktivista na bilo koji način za nacionalno pitanje u to vreme, bio si uhapšen, u stvari, ti si bila opasna. Nije bilo potrebno mnogo da se definišeš kao opasna od strane policije i drugih institucija.

Eremire Krasnići: Razlog zbog koga ste emigrirali kasnije, jel je to imalo veze sa ovim?

Hava Šalja: Da, između ostalog. Fakultet je zatvoren u junu, ja sam dala svoj poslenji ispit u to vreme, bila je to Narodna književnost. I, to je bilo zabranjeno, poznato je svima, u međuvremenu počela su druga hapšenja, Mirvetja je već ranije bila uhapšena bila. Kasnije je moj muž, jer sam u to vreme bila verena, u to vreme je predavao u školi Štjefen Đećovi, povremeno i u školi... na rudarsko metalurškom fakultetu u Mitrovici i tu mu je stigao poziv. U to vreme su stizali kolektivni pozivi za... masivni kolektivni pozivi za vojsku, i vremena u bila vrlo teška. I mi smo neko vreme mislili o odlasku kao i svi privremeni i stalni imigranti. I otišli smo u avgustu, nakon što smo se ilegalno venčali, u selu Baran, u subotu tajno, jer mi nismo imali mogućnosti da se prosto slobodno krećemo u to vreme. Mi smo imali zakazano jedan datum, to jest jedan dan za venčanje, međutim sve je otišlo u drugom pravcu. Razlog je bio taj, a posle i drugi razlozi.

Bilo je totalno razočarajuće, totalno razočarajuće zbog političkih okolnosti. Ja sam imala sam mišljenje da je politika, naravno pasivna politika je imala... Svaki čovek ima svoju ulogu i može da

²⁴ U martu 1990. godine, nakon što su Kosovske škole odvojene na bazi etničkih linija, hiljade albanskih učenika se razboleo i simptomima trovanja gasom. Nijedna pouzdana istraga nije sprovedena od strane vlasti, koji su uvek tvrdili da na Kosovu nije bilo korišćenja gasa i da je ovaj fenomen bio izazvan od strane masovne histerije. Vlast je takođe ometala nezavisnu istragu od strane stranih lekara, i do današnjeg dana, s izuzetkom objavljivanja u *The Lancet* koja isključuje trovanje, postoje samo kontradiktorni zaključci o prirodi i uzroku fenomena. Više o ovome pogledajte Julie Mertus, *Kosovo: How Myths and Truths Started a war* (Kosovo: kako mitovi i istine započinju rat). Berkli, Kalifornija: Univerzitet Kalifornije, 1999.

uradi nešto dobro, bez obzira gde se nalazi. I svaka partija tog vremena, sigurno je imala je dobru nameru i uradila je nešto dobro, kao i svaki političar koji je sebe doveo u opasnost da nešto kaže, da nešto uradi, da se organizuje na bilo koji način, sigurno je to učinio.

Što se mene tiče, nisam bila ubeđena da se nešto može uraditi na pasivan način. Da budem iskrena, nisam, ja sam bila, a sam bila, ja sam bila malo više razočarana, ne od jedne osobe već od okolnosti u celini. Ljudi su masovno dobijali pozive za vojnu službu, to nije bilo slučajno. Tendencija je bila da se odvedu svi muškarci. Mi smo bili loše organizovani, po mom mišljenju loše organizovani. Da budem iskrena, to je bila neka vrsta razočarenja. I to je bio jedan od faktora. I zatvaranje fakulteta, kao i... nisam bila ubeđena da se nešto može uraditi samo sa miroljubivim politikama.

Eremire Krasnići: Kako si to zamišljala?

Hava Šalja: Na primer, za mene kao čovek je bilo teško gledam poniženja, svakodnevna proganjanja i da ništa ne uradim u vezi toga. Da izađete u javnost i da kažete nešto, naravno to je imalo svoju težinu. I velika kuća je imala svog predstavnika, izabrala je svog predstavnika, obično bi izabrale najpametnijeg muškarca, slali bi ga na različite slučajeve gde je predstavljao svoju porodicu na slavama ili na sahranama. I drugim rečima, i Kosovu je u to vreme, naravno, bilo joj je potrebno da ima ljudi koji su bili vešte diplomate, koji su dobro govorili, hrabro govorili. Bez sumnje ne želim da kažem da samo ovo što sam ja mislila bi trebalo da bude jedini put. Ljudi imaju različite mogućnosti, ali je i granica, granica samo na jedan način bila relativno uzka uz mene, relativno. Bila sam ubeđena da su ljudi morali da urade nešto više. Bila sam uverena, kao što je to i sam život kasnije pokazao, da bez organizovannja, tada sam mislila o jednom gerilskom pokretu koji se kreće i ne dozvoljava policiji da se slobodno kreću. Prosto jedan pokret koji se kombinuje malo sa politikom i malo i sa diplomatijom, i sa... Kao i sa pokretom u svakodnevnom nivou.

Na primer, jednom sam rekla jednoj švajcarskoj učiteljici, jednom sam imala predavanje za... ja ću napraviti jendru malu digresiju, za neke od švajcarskih učitelja. I jedna učiteljica kada sam rekla da je Kosovo oslobođeno ove godine, rekla sam to spontano i za mene se podrazumevalo, rekla sam: "Gott sei Dank" [nemački: Hvala Bogu], i ona je napravila izraz lica koja mi se nije svideo. Kao jedno... kao da je hteo da mi kaže: "To nema nikakve veze sa mnom da li je Kosovo slobodno ili ne, da li je oslobođeno ili ne." Međutim, ja sam joj rekla, jer ona u stvari ništa nije rekla, ali nisam mogla preći preko toga, jedan postupak koji mi nije dao mira. I ja sam joj rekla, kažem: "Da, moram da kažem još jednom, jer ono što ja govorim je veoma važno, oslobođenje Kosova, i to je važno i za temu o kojoj o danas govorim." Tema je bila: "Saradnja sa roditeljima različitih kultura - način, empatija," i tako redom.

Ja sam bila kvalifikovana za Međukulturne komunikacije u Švajcarskoj. I, rekla sam njoj ovo što sada kažem i za vas oboje [obraća se prisutnima], rekla sam joj: "Zamislite kada bi vi došli danas ovde kod mene jednim autobusom iz jednog sela, i autobusom ovde i na putu vas zaustavi policija i vojska

druge zemlje. I, jedan od policajaca je ušao unutra i izveo jednog nastavnika koji je bio najstariji među njima, recimo da su bili jedno 20-30 ljudi, i zamislimo da je to bio vozač, ovaj gospodin ovde je vozač. I policajac je ušao, on odvodi vozača autobusa gde ste svi vi u autobusu. Okrene ga lice prema vama, ošamari mu lice, pljune ga u drugi obraz i kaže mu: "Sedi!", Pogledaj na nas, kezi se i kaže mu: "Vozi!", kažem: "Zbog toga je za mene važno da kažem da od onog vremena do danas drugi emigranti koji dolaze ovde, imaju drugu istoriju. I albanski migranti do današnjeg vremena, imaju drugu istoriju, to je razlog zašto i govorim o ovome." Na neki način, ja sam to povezala unutar teme.

I ja ću se vratiti na tvoje pitanje sada, za mene je to bilo nezamislivo da se život ljudskog bića može biti toliko ograničen, toliko da čovek ne može ni na pijacu ode da prodaje, seljan da proda vreću pasulja ili... Jedini način da postojiš ili da preživiš. Ili da budeš pljunut, koji budeš gađan, da budeš ponižen i da se kaže: "Za mene je dovoljno, čak i ako i sama izađem i izjavim jendru političku deklaraciju." Ja govorim o sebi, na sreću nisu svi ljudi isti, ali sam bila uverena od samog početka da će biti potrebne i druge snage, ne jedni protiv drugog, ali zajedno sa jedni drugom, ili rame uz rame. To je bio moj utisak i jedan od najdubljih razloga zašto sam izašla, tačno razočarenje je bio jedan od prvih razloga zašto sam izašla.

Eremire Krasnići: Kako je vaš život u Švajcarskoj bio nakon toga?

Hava Šalja: Onda smo otišli kao izbeglice. Ja imam veoma pozitivno iskustvo u intervjuu tamo, bilo je pravilo da budeš intervjuisan dva ili tri puta. Ja sam razgovarala samo jednom, sasvim malo da bi se upoznala, i dva puta relativno dugo gde sam... u nedostatku dokumentacije, trebalo je ispovest o događajima na Kosovu je moralo da bude veoma detaljan, za opasnost, rizičnost, stepen opasnosti za sebe. Ja sam dala izjavu o tome, dal sam izjavu objašnjavajući okolnosti. Opisujući opasnosti, objašnjavajući svoju prošlost, objašnjavajući svoju ličnu prošlost. To je bilo pouzdano, slušali su me i da ovo sta sam ja rekla je korišćeno za proveravanje drugih izjava tada. I posle dva-tri meseca, posle puna tri meseca smo prihvaćeni kao izbeglice i onda smo napravili naš životni put tamo. Sa zdravljem nisam bila dobro, imala sam mnogo problema sa nogom, posle izlaska iz zatvora, sa stopalima. Tako da, prvo sam se uglavnom bavila medicinom.

Moj muž je završio studije relativno brzo, pedagoški deo matematike, jer ona socijalistička pedagogija nije bila prihvaćena. I on je relativno brzo počeo sa prevodima, sa druge strane ja sam bila, počela sam da radim kao učiteljica albanskog jezika i kulture. U to vreme bez nadoknade, jer naravno, kursevi su su bili finansirani od strane jugoslovenskih ambasada u to vreme, nisu dalje bili finansirani, podrazumeva se. I mi smo bili mobilisani kao migranti i radili smo godinama, radili smo besplatno ili uglavnom besplatno. To je bilo dobro za mene, to je bio ispunjenje sebe u imigraciji. Onda sam kasnije postala majka i ja sam htela da uradim nešto drugo za svoju decu, htela sam da se izazovem sebe na neki drugi način podizanja, na neki drugi način edukacije. I ja sam završila školu za vođenje grupe igre. Radila sam za četiri godine sa decom u vreme rata, sa uglavnom traumatizovanim decom, sa

profionalcima trauma i ne samo to. Radila sam sa zadovoljstvom i mnogo volim decu, mnogo, mnogo, mnogo, mnogo. Iznad svega, generalno volim ljude.

Zatim, shvatila sam da međukulturalna komunikacija među ljudima u institucijama švajcarske, nije bio jednostavan, nije bio lak. Ljudi su bili uplašeni, ljudi su bili zabrinuti, ljudi su bili zahtevni, ljudi su bili... došli su, na primer, od teških okolnosti na Kosovu, i mislili su da se podrazumeva da švajcarci već znaju da je na Kosovu teško i da oni to treba da razumeju. Švajcarac ne razume ništa ako mu se ne kaže, ono što kažeš je to, ono što tvoj deo. U suprotnom nema, ništa se ne podrazumeva. I institucije su istovremeno videle da ljudi dolaze, a ako us radili kao vođe grupe igara, ljudi su dolazili da dovedu svoju decu, ali čak su ponekad su tamo ostajali sat ili dva sata duže, sa svojim beleškama, sa različitim savetima. A onda je onaj kulturni centar bio... upadalo je u oči da ljudi stalno dolaze.

Idan za danom, u posteu mi je došla jedna žena koja je bila vođa profesionalnog centra, bila je vođa kancelarije grada Vinterthur koja se zove *Fačstelle fur Integration Vintertur* [Agencija Vinterthur za integraciju]. Ona je rekla: "Čujem, ljudi dolaze kod vas." Oni su imali, ispred njih je bila jedna srpkinja, ali ljudi nisu više odlazili kod nje, iako je ona u stvari dobra osoba. Ali ljudi nisu tada pitali, znači sam jezik, samo ime je bila jedna granica. To se podrazumevalo, i ona mi kaže: "Mi bismo želeli da dođete i povreeno radite kod nas kao savetnik." I onda sam tamo počela povremeno raditi i delimično i tendencialno sam uvek bila sve više tražena, a onda sam otišla na dodatne školovanje za nastavu u mešovitim razredima jer je integrisana nastava različitih kurseva, postala je sastavni deo redovne škole. Za mene je bilo vrlo interesantno stvari koje su se na drugi način radile. Uvek sam želela nešto drugo.

I tako, ja sam se tu školovala celu godinu, onda sam pratila dva modula za međukulturnu komunikaciju. I možda je na ovom polju mnogo, mnogo, mnogo, mnogo pomoglo oko komunikacija tokom akcije pomirenja krvnih osveta. Bez sumnje mogu reći da je ovo bila studija posebne vrste, ja sam uverena u ono što vam kažem. Bilo je to iskustvo, to je bio izazov, bio je jedan ispit za mene. A možda su i drugi primetili i onda sam postala, bila sam aktivnija. Duže vreme sam pratila porodice, završila sam dodatnu školu kao nastavnica predava mešovitim razredima. I sa ovim kvalifikacijama za međukulturalnu komunikaciju bila sam kvalifikovana kao socijalni pedagog i naravno da je ovo bila nova prilika za mene. I ja radila i još uvek radim sa različitim institucijama u slučajevima u kojima se porodice suočavaju sa teškoćama, obrazovanje dece je jedna od tema, deca imaju različite nedostatke i prepreke. Porodice ne mogu naći prava rešenja, jednostavno, i dan das još uvek radim 60. odsto kao socijalni pedagog.

I, delimično sam radila 20. odsto kao savetnik u kancelariji grada Vinterthur, i ono varira 10-5, 15-20. manje-više, varira rad koji obično dobrovoljno radim za ljude koji imaju potrebu za time. Na primer, pišem dopise besplatno ili ponekad idem da im nešto prevedem besplatno, jer nemaš šta da im uzmeš osim da im uzmeš dušu. Ovaj element akcije pomirenja krvnih osveta, gde čovek shvati da novac nije

sve ono što se može nazvati korisnim, to je takođe i dobar osećaj, to je takođe jedan... osećaj solidarnosti je najmoćniji osećaj za mene, i verujem i kod puno ljudi. I ja sam to radila sa zadovoljstvom, ja ću to radiću i dalje, u zavisnosti od okolnosti i mog zdravlja. Dok moj muž radi kao nastavnik matematike na... i on je ranije bio tri godine politički zatvorenik, kao i. I radi i dale kao nastavnik matematike na raznim gimnazijama.

Eremire Krasnići: Da li želite da dodate još nešto? Mislim da možemo ovde završiti.

Hava Šalja: Čula sam jednom, jedan moj prijatelj, onaj koji je bio, bio je visoko rangiran u politici, prijatelj i moj bližnji. Rekao je, posle mog dolaska iz Švajcarske, kaže: "Ti si dobro, odradila si svoj posao, i sada gledaj svoj život." I to me je manje više dirnulo, jer to nije bilo tako. On je mislio da ako je čovek daleko, i domovina jedaleko. To zavisi od toga kako čovek, kakve odnose stvara sa domovinom. To može da izgleda kao neka vrsta hvalospeva, ali o Kosovo mogu da kažem da postoji više od 200-300 *Vortrage* [Nemački: predavanja], zovu se referate, sastanci sa studentima, sa lekarima, sa različitim institucijama, gde govorim o okolnostima, o čoveku, o potrebi koju čovek ima da se razume i podrži. I dan danas, sad pre nekoliko dana sam bila u šoj pedagoškoj školi u Lucernu. I, moje odsustvo nije... nije bilo ni fizičko odsustvo ni apsolutno duhovno. I kada prekorevam moje drugove koji su u politici, kritikujem ih, ja to radim zato što volim Kosovo.

Kosovo nije naše lično vlasništvo, bojim se da, bojim se da... ovo neću javno reći, ali ću reći sa se bojim se da većina ljudi, a većina njih su moji prijatelji iz prošlosti, zaboravili su poruku koju smo dali drugima. I bojim se da će ovo Kosovo za koje sam se nadala, čak i ako sama ne preživim, barem mladi, za deca, ljudi ove zemlje će imati pravo da imaju dostojanstven život, nije takav. Bojim se da će oni, svi održati odgovornost za haos današnjeg Kosova za koje nismo sanjali na ovaj način. Tako da, moje odsustvo od Kosova nije ni fizičko ni duhovno. I moja veza sa Kosovom je nažalost još uvek jedan bol, to je jedna veza koja je u sebi bolna zbog činjenice da je čovek još uvek siromašan. Plašim se, iz razloga da je pogrešno svaćeno da je domovina postala vlasništvo određenih ljudi. Boli me i više i više nego u vreme kad smo mislili da stranac oduzima našu zemlju, nas, narod, budućnost, sadašnjost. Oni pokušavaju da promene prošlost, jer se za mene podrazumevalo da je to bio stranac onaj koji nije želeo naše postojanje. Moja veza sa Kosovom će, naravno, biti sve dok prema narodnoj izreci kaže, do groba (smeši se). Toliko sam htela da kažem. I dalje volim Kosovo. To je još uvek Kosovo mojih snova, bojim se da se u potpunosti vratiti u današnje Kosovo, jer se bojim da budem potpuno razočarana i ne želim da budem potpuno razočarana.

Eremire Krasnići: Puno vam hvala!

Hava Šalja: Hvala!

